

WWW.AGEOFBOOK.COM

Только лучшие книги для Вас!

Книга была найдена в архивах открытого доступа сети Internet или прислана пользователями сайта.

Все права на материалы принадлежат их авторам. Какое либо распространение материалов с коммерческими или другими целями без разрешения их авторов запрещено. Нарушение авторских прав влечёт за собой ответственность согласно действующего законодательства.

Администрация не несёт никакой ответственности за материалы, добавленные пользователями сайта.

Все материалы представлены для ознакомления, без целей коммерческого использования.

После скачивания материала Вы должны коротко ознакомиться с ним и немедленно полностью удалить со своего носителя информации, и, при желании, купить лицензионную бумажную версию в соответствующих точках продажи.

Желаем приятного чтения!

С уважением,

Администрация сайта.

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. В. БЕДЬ
Ю. М. КОГУТ

ФІНАНСИ

*Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни*

Київ 2004

ББК 65.261я73
Б38

Рецензенти: *М. А. Лендел*, д-р екон. наук, проф. УжНУ,
член-кор. Академії аграрних наук України,
акад. МКА
М. М. Бойко, д-р екон. наук, проф. УжНУ,
заслужений економіст України

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 24.02.04)

Бедь В. В., Когут Ю. М.

Б38   **Фінанси: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни.** — К.: МАУП; Ужгород: ЗІ ім. А. Волошина, 2004. — 168 с. Бібліогр. у кінці тем.

ISBN 966-608-444-9

У посібнику вміщено навчальний матеріал, необхідний для самостійного вивчення дисципліни “Фінанси”: навчально-методичне забезпечення, плани семінарських занять, запитання і завдання для перевірки знань, теми курсових і контрольних робіт, методичні вказівки щодо їх виконання, а також термінологічний словник.

Для студентів вищих навчальних закладів, слухачів інститутів післядипломної освіти.

ББК 65.261я73

ISBN 966-608-444-9

© В. В. Бедь, Ю. М. Когут, 2004
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

Тема 1. ФІНАНСИ, ЇХ ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ

Сутність фінансів та передумови їх виникнення

Вихідним положенням для тлумачення сутності фінансів є розуміння того, що фінанси — це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язане з об'єктивною необхідністю розподілу й перерозподілу вартості валового суспільного продукту. У процесі розподілу формуються та використовуються грошові фонди, призначені для задоволення суспільних і особистих потреб.

Історичний характер фінансів як об'єктивної економічної категорії підтверджує той факт, що її сутнісні характеристики не можуть кардинально змінюватися із зміною суспільно-економічної формації. Незалежно від суспільної формації, фінанси завжди спрямовані на розроблення ефективної системи формування й використання фондів і доходів, які мають забезпечувати виконання державою своїх функцій. Водночас, незважаючи на спільність сутнісних характеристик, у кожній з формацій фінанси мають свої відмінності щодо соціальної спрямованості, ролі у суспільному виробництві, конкретних форм фінансових відносин тощо.

Оскільки виникнення фінансів пов'язане як із розвитком товарно-грошових відносин, так і з посиленням та розширенням функцій держави, то причиною їх появи можна вважати потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах, які забезпечують їхню діяльність. Вивчаючи цю тему, необхідно розуміти, що фінанси, породжені розподільчим процесом, тобто економічними відносинами, пов'язаними з розподілом вартості валового суспільного продукту, використовуються на всіх стадіях його руху: виробництва, розподілу, обміну і споживання. Фінанси більш за будь-яку іншу економічну ка-

тегорію (ціна, кредит, заробітна плата тощо) дають змогу пристосувати (трансформувати) потреби виробництва до потреб споживання. Без фінансів неможливо забезпечувати індивідуальний і суспільний кругообіг виробничих фондів на розширеній основі, регулювати галузеву й територіальну структуру економіки, стимулювати підвищення ефективності виробництва, задовольняти інші суспільні потреби.

Суспільне виробництво як основа існування людини відбувається у вигляді економічного відтворення, ключову роль в якому відіграють *фінанси* — особлива, специфічна форма виробничих відносин, пов'язана з процесом розподілу і перерозподілу частини вартості виробленого в країні валового внутрішнього продукту (ВВП), утворенням і використанням на цій основі цільових централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільного призначення. Утворення фінансів нерозривно пов'язане з існуванням грошей як основної фізичної форми їх існування. Таким чином, фінанси — це особлива економічна категорія, яка характеризує специфічний вид грошових відносин.

За своєю політекономічною сутністю фінанси є сукупністю економічних відносин між державою, організаціями, підприємствами і громадянами, які виникають за розподілу і перерозподілу товарів та послуг, вироблених в державі й пов'язаних із системою утворення та використання фондів грошових ресурсів для задоволення потреб розширеного відтворення суспільного виробництва.

За філософською сутністю фінанси — це явище, яке відбувається у суспільній свідомості або у свідомості особи з приводу руху вартостей і виявляється у відносинах з іншими фізичними або юридичними особами. Для однієї особи вартість (частина вартості) є здобуттям, і вона визначає її як набуте й привласнене “своє” (бюджет для держави, виграш в лотерею для фізичної особи, позичковий відсоток для банку), а для іншої особи — втратою, яку вона визначає як їй не належне, “чуже” (податок, який сплачує підприємець, відсоток за користування кредитом, сума, відшкодована страховою компанією за збитки страхувальнику тощо).

Суб'єктами фінансових відносин є підприємства, громадські організації, державні органи управління, держава в цілому й населення країни.

Фінанси обслуговують кругообіг та обіг виробничих фондів у грошовій, виробничій і товарній формах, а також охоплюють широкий спектр податкових платежів населення, позики, лотереї, вклади в Ощадбанки тимчасово вільних грошей. Через фінансові важелі держава, у свою чергу, надає населенню кредити, регулює індивідуальну трудову діяльність, здійснює управління соціально-економічними процесами, визначає темпи та пропозиції суспільного відтворення.

Володіння засобами фінансових фондів і розпорядження ними здійснюють суб'єкти економічного буття країни: держава в особі уповноважених органів, підприємства, організації, населення. Держава використовує фінансові ресурси, відчужені в суб'єктів економічної діяльності, за допомогою податків, виконання соціальних зобов'язань, підтримки окремих об'єктів соціальної сфери (школи, лікарні, заклади культури) і виконання своїх безпосередніх функцій (захист кордонів, забезпечення безпеки населення, виконання управлінських функцій).

Державні фінанси пов'язані з використанням коштів і товарно-грошових відносин у процесі утворення, розподілу і перерозподілу ВВП й національного доходу.

Передумовами виникнення фінансів є наявність держави і розвиток економічних відносин у ній. Основними ознаками держави є наявність: певної території; населення, що проживає на ній; верховної влади (в особі голови держави — монарха, президента та ін.); “вертикалі управління” — представників верховної влади у всіх населених пунктах держави; військових з'єднань, що захищають інтереси правлячої більшості (міліція, поліція, карний розшук тощо); судової влади.

Так, за простого індивідуального ведення господарства — за первіснообщинного ладу — необхідності у фінансах не виникло через слабко розвинену господарську систему, коли практично всі потреби задовольнялися за рахунок діяльності членів самої сім'ї за наявності замкнутого циклу суспільного виробництва.

При переході до суспільного поділу праці (спершу — на скотарство і землеробство) постала необхідність обміну продуктами праці. У цей період виникли відносини обміну, що вже були економічними відносинами, тому що припускали певну оцінку продуктів і товарів, які підлягали обміну.

При переході до обміну не товарами, а їх еквівалентами за вартістю — грошима (або їх сурогатами) та в міру розвитку державних інститутів влади — армії, суду, верховної влади — виникають не просто економічні, а вже фінансові взаємовідносини між суб'єктами економічного життя держави: у зв'язку з необхідністю сплати податків, мита, різних зборів тощо. Таким чином, необхідність розвитку фінансових відносин пов'язана з виникненням і розвитком товарного виробництва.

Фінанси сприяють забезпеченню збалансованості економіки держави на основі досягнення відповідності між матеріальними і грошовими ресурсами. Фінанси надають можливість державі формувати цільові фонди грошових ресурсів суспільного призначення, необхідні для виконання усіх функцій держави. Об'єктивна необхідність фінансів зумовлена існуванням держави, товарно-грошових відносин і дією закону вартості.

Поняття “фінанси” (від лат. “платіж”) спершу означало завершення розрахунку, платежів у грошових відносинах між населенням і державою. А згодом поширилося як на всі платежі на користь держави і різних державних інститутів, так і на грошові операції з відкupu і карбування монет.

Специфіка суспільного призначення фінансів полягає в розподілі та перерозподілі частини вартості ВВП у грошовій формі.

Отже, значення фінансів полягає в тому, що вони:

- є частиною фінансового бізнесу;
- допомагають державі виконувати свої функції;
- допомагають здійснювати рух національного продукту, а саме: виробництво, обмін, розподіл, споживання.

Функції фінансів

Функція економічної категорії — це вияв її у дії, притаманній категорії властивостей. Функції завжди є похідними від сутності, яку вони виражають, і показують, як реалізується суспільне призначення цієї економічної категорії. Оскільки специфічним суспільним призначенням фінансів є забезпечення розподілу і перерозподілу вартості валового продукту, вираженої у грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання і напрямками цільового використання, сутність фінансів виявляється передусім через розподільчу функцію. З її допомогою фінанси обслуговують різні етапи розподілу (пер-

винний розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту), різні рівні управління економікою (загальнодержавний і регіональний), різні сфери суспільного життя (сфера матеріального виробництва, сфера обігу і споживання). Фінансовому розподілу притаманні й різні його види — внутрішньогосподарський, внутрішньогалузевий, міжгалузевий, міжтериторіальний.

Здатність фінансів через формування фінансових ресурсів і фондів кількісно відобразити хід відтворювального процесу і “сигналізувати” про відхилення в його забезпеченні виявляється через контрольну функцію.

Будучи тісно пов’язаною із розподільчою функцією, контрольна функція фінансів через кількісні параметри відповідних фінансових показників дає змогу оцінити результати господарської діяльності підприємств і прийняти відповідні рішення, спрямовані на усунення виявлених негативних моментів.

Розподільча функція фінансів. Пов’язана з розподілом і перерозподілом частини вартості ВВП та національного доходу в грошовій формі. При цьому формуються і використовуються цільові централізовані та децентралізовані фонди грошових ресурсів. Розподільча функція є основною тому, що без неї неможлива контрольна функція фінансів. Часто у складі розподільчої функції виділяють *накопичувальну*, оскільки, акумулюючи та регулюючи фінансові ресурси, держава здатна активно впливати на формування оптимальних пропорцій між нагромадженням і споживанням, виробничою і невиробничою сферами, першим і другим підрозділами суспільного виробництва, окремими галузями народного господарства та регіонами.

Призначення розподільчої функції — формування потенційних можливостей для створення фінансової основи функціонування держави. Ця функція реалізується в процесі первинного і вторинного розподілу (перерозподілу) національного доходу. В результаті первинного розподілу утворюються первинні (основні) прибутки учасників процесу виробництва: працівників (у формі оплати праці); підприємств (у формі прибутку); держави (у формі податку на додану вартість). До первинних прибутків належать також прибутки населення від особистих підсобних господарств, індивідуальної трудової діяльності. Загалом усі первинні прибутки утворюють національний дохід країни.

Похідні (вторинні) прибутки утворюються в результаті перерозподілу національного доходу, що здійснюється за допомогою фінансових відносин і оплати послуг, які виробляються соціальною сферою (сферою нематеріального виробництва).

Розподільчі відносини забезпечують створення фонду споживання, що припускає дві форми прибутків: індивідуальні фонди споживання і фонди для фінансування централізованих суспільних потреб (утримання органів управління, армії, правоохоронних органів, органів суду, прокуратури тощо).

Контрольна функція фінансів. Полягає у створенні певних об'єктивних можливостей для здійснення контролю над формуванням і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових ресурсів держави.

Деякі дослідники виділяють окремо або як складову перших двох функцій *стимулюючу функцію фінансів*, покликану підвищувати ефективність використання факторів виробництва, певним чином регулювати вартісні пропорції так, щоб вони створили достатні умови для здійснення режиму економії ресурсів, зростання продуктивності праці та якості продукції. На їхню думку, будь-яке порушення цієї функції підриває економічну і соціальну стабільність суспільства, провокує економічно невиправдане зростання цін і зниження продуктивності праці. З іншої точки зору, фінанси не є безпосередніми носіями стимулюючої функції, а впливають на процеси ефективного розвитку опосередковано, через систему податкових, митних пільг, кредитів тощо.

Варто звернути увагу на дискусійні питання щодо сутності й функцій фінансів, на різні погляди вчених-економістів щодо економічної природи і меж фінансових відносин, характеристики якісних ознак, які визначають специфіку фінансів як економічної категорії, визнання разом з розподільчою і контрольною функціями таких функцій фінансів, як виробнича, стимулююча, регулююча тощо.

Фінансова система та її організаційна структура

Фінансова система як сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин забезпечує задоволення різноманітних суспільних потреб як централізованим, так і децентралізованим шляхом. При цьому в кожній

фінансовій ланці використовуються особливі, специфічні форми і методи акумуляції, розподілу і використання грошових ресурсів. Отже, *фінансова система* — сукупність фінансових операцій, які здійснюються суб'єктами фінансової діяльності з використанням певного фінансово-кредитного механізму. Розгляд фінансової системи за складом суб'єктів передбачає визначення підсистем їх діяльності. До них належать: державні фінанси, фінанси недержавних підприємств і установ, фінанси громадян, фінанси спільних підприємств, фінанси закордонних юридичних та фізичних осіб та ін. У свою чергу, кожен із названих елементів містить певну сукупність фінансових операцій, яка розглядається як фінансова підсистема.

Зокрема, державні фінанси охоплюють державний бюджет, фінанси державних цільових фондів, державний кредит, фінанси державних підприємств і установ тощо. Державні фінанси передбачають здійснення таких операцій: формування доходів, розподіл видатків, інвестиційну діяльність, передання державного майна в оренду, приватизацію державного майна, створення спільних підприємств, залучення і використання грошових коштів на умовах кредиту та ін. У межах державних фінансів операції можуть здійснюватися різними суб'єктами державного управління: урядом, центральним банком, правлінням державних цільових фондів, органами управління державними підприємствами та установами, місцевими органами самоврядування тощо.

Фінанси недержавних підприємств і установ — це фінанси індивідуальних, приватних і колективних підприємств. У свою чергу, колективні підприємства поділяються на господарські товариства, кооперативи, сімейні підприємства та ін. Фінанси громадян поділяються на фінанси домогосподарств та фінанси громадян — суб'єктів підприємницької діяльності. До фінансів спільних господарств належать фінанси підприємств, які створюються державними органами управління, юридичними та фізичними особами за участю іноземних учасників. На території України фінансові операції здійснюються також зарубіжними юридичними та фізичними особами, які мають резиденцію в Україні (резиденти) або діють за межами України (нерезиденти).

Необхідно розрізнити поняття “фінансова система” і “фінансовий апарат”. Якщо перше з них охоплює фінансові відносини

(такі, що належать до економічного базису), то друге — це частина загальнодержавного управлінського апарату, на який покладено управління фінансовою системою (надбудова суспільства).

Організаційна структура фінансової системи — це сукупність фінансових органів та інституцій, яка характеризує систему управління фінансами. Необхідність розподілу і перерозподілу ВВП є об'єктивним явищем, форми і методи фінансових відносин відображають установлену у світовій практиці внутрішню структуру фінансової системи. Рух грошових потоків здійснюється не сам по собі, а спрямовується певними управлінськими структурами, юридичними і фізичними особами. Це суб'єктивна сторона побудови фінансової системи, яка, маючи певні закономірності, відображає умови конкретної країни.

В основу формування органів управління фінансовою системою покладено її внутрішню структуру. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади й управління.

До організаційного складу фінансової системи України належать:

а) органи управління: Міністерство фінансів; Державна податкова адміністрація; Державна контрольно-ревізійна служба; Державне казначейство; Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку; Рахункова палата; Аудиторська палата; Пенсійний фонд; Фонд соціального страхування; Українська державна інноваційна компанія;

б) фінансові інституції: Національний банк; комерційні банки; страхові компанії; небанківські кредитні установи (кредитні спілки, ломбарди тощо); міжбанківська валютна біржа; фондові біржі; інституційні інвестори.

Фінансові органи та інституції можуть бути згруповані в чотири блоки. *Перший блок* становлять органи, які функціонують у сфері бюджету держави. Це насамперед Міністерство фінансів України, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба, а також Державна податкова адміністрація. *Другий блок* — це контрольно-регулюючі органи: Рахункова палата, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Аудиторська палата й аудиторські фірми. *Третій блок* становлять фінансові інституції, які працюють на фінансовому ринку: Національний банк України і комер-

ційні банки, міжбанківська валютна біржа, фондові біржі, інституційні інвестори, страхові компанії. До *четвертого блоку* належать органи управління цільовими фондами: Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування. Українська державна інноваційна компанія.

В економічній літературі разом з поняттям “фінансова система” існує й більш узагальнене поняття — “фінансово-кредитна система”, яке охоплює не тільки сфери і ланки фінансової системи, а й кредитну систему. Вивчаючи особливості певної сфери фінансових відносин, необхідно усвідомити, що вихідною ланкою фінансової системи є фінанси підприємств, від неї залежить фінансовий стан держави в цілому.

Також потрібно звернути увагу на те, що докорінні зміни у відносинах власності та активніше використання економічних регуляторів в умовах розвитку ринкових відносин потребують радикального перегляду і переосмислення традиційних форм і методів впливу фінансів на суспільне виробництво. Саме з цих позицій необхідно розглядати такі форми впливу фінансів на суспільне виробництво:

1) забезпечення джерел економічного розвитку на основі розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів згідно із заданими структурними пропорціями розвитку матеріального виробництва, невиробничої сфери та соціальними цілями;

2) регулювання шляхом застосування різних фінансових методів формування фінансових ресурсів та їх використання.

При цьому, чим вищий рівень розвитку суспільства та його народного господарства, тим значнішою є роль фінансового регулювання.

Треба пам'ятати, що фінанси відіграють важливу роль і в розвитку соціальної сфери. Від розмірів, порядку формування та використання різних централізованих і децентралізованих грошових фондів значною мірою залежить соціальний розвиток країни.

Основні поняття

Валовий внутрішній продукт — сума валових продуктів усіх галузей економіки.

Валовий національний продукт (ВНП) — вартість товарів і послуг, кінцевих продуктів, вироблених резидентами країни за

рік, незалежно від їхнього місцезнаходження. Відрізняється від ВВП на:

- 1) сальдо зовнішньоекономічних операцій, у тому числі сальдо експорту й імпорту товарів і послуг;
- 2) сальдо переказу заробітної плати іноземних робітників;
- 3) сальдо переказу прибутку від вивезеного за межу країни капіталу.

ВВП може бути більшим або меншим за ВВП залежно від розміру сальдо.

Глобалізація економіки — становлення глобальних трансформаційних корпорацій, регіоналізація економіки, інтенсифікація світової торгівлі, тенденції конвергенції, фінансова глобалізація.

Державні фінанси — система грошових фондів, зосереджених у державі та призначених для забезпечення властивих їй функцій, а також сукупність форм і методів, за допомогою яких ці функції реалізуються. Це частина фінансів держави (інша частина — фінанси підприємств недержавних форм власності), що є сукупністю державного бюджету, бюджетів різних рівнів державного управління, державного соціального страхування, державного кредиту, позабюджетних фондів, фінансів державних підприємств.

Дефлятор валового внутрішнього продукту — показник, що враховує зміни цін усіх товарів і послуг. Враховує товари, вироблені тільки всередині держави. Визначається як номінальний ВВП/реальний ВВП.

Джерела економічного зростання — приріст основних фондів, збільшення трудового потенціалу, загальний приріст продуктивності економічних чинників.

Індекси споживчих цін — відношення ціни споживчого кошика в поточному році до ціни аналогічного кошика в базовому році. Враховує товари, вироблені не тільки всередині держави, а й імпорт; товари і послуги, спожиті індивідуальними споживачами.

Національний дохід (НД) — вартісне вираження чистого продукту. Визначається як сума всіх прибутків; може бути обчислений як ВНП, вироблений у державі, мінус загальна сума амортизаційних відрахувань, мінус загальна сума непрямих податків.

Особистий прибуток після відрахування податків — кількість грошей, що залишається у сімей і некорпорованих підприємств після сплати всіх зобов'язань уряду.

Показник особистого прибутку — НД мінус прибуток корпорацій мінус виплати із соціального страхування мінус чистий відсоток плюс дивіденди плюс трансферні платежі плюс відсоток за цінними паперами, що перебувають в окремих осіб.

Сукупний суспільний продукт — сума валових продуктів галузей матеріального виробництва.

Сутність фінансів — сукупність економічних відносин між державою, організаціями, підприємствами і громадянами, які виникають за розподілу і перерозподілу товарів та послуг, вироблених у державі й пов'язаних із системою утворення та використання фондів грошових ресурсів для задоволення потреб розширеного відтворення суспільного виробництва.

Фінанси — особлива, специфічна форма виробничих відносин, пов'язана з процесом розподілу та перерозподілу частини вартості ВВП, утворенням і використанням на цій основі цільових централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільного призначення.

Фінансова система держави — сукупність обмежених, але взаємозалежних ланок фінансових відносин, що виникають у різних сферах виробничої та невиробничої діяльності в процесі вартісного розподілу і перерозподілу валового внутрішнього доходу з метою формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для задоволення суспільних інтересів і потреб.

Фінансові відносини — особливий тип економічних відносин, опосередкований системою грошових відносин. Виникає за розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, виробленого в державі.

Фінансові ресурси держави — кошти, утворені у процесі розподілу і перерозподілу частини валового внутрішнього продукту і національного доходу в грошовій формі. Виступають у двох формах — централізованих та децентралізованих фінансових ресурсів.

Чистий національний продукт (ЧНП) — різниця між ВВП, виробленим у державі, і загальною сумою амортизаційних відрахувань.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення сутності фінансів авторами різних навчальних посібників і монографій (Государственные финансы / Под ред. В. М. Федосова, С. Я. Огордника, В. Н. Суторминой. — К., 1991; Общая теория финансов / Под ред. Л. А. Дробозиной. — М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995; Финансы / Под ред. А. М. Ковалевой. — М.: Финансы и статистика, 1996; Василик О. Д. Державні фінанси України. — К.: Вища шк., 1997; Епіфанов А. О., Сало І. І., Дьяконова І. І. Бюджет і фінансова політика України. — К.: Наук. думка, 1997; Финансы: Учебник / Под ред. В. М. Радионовой. — М.: Финансы и статистика. — 1995. — № 4.; Суторміна В. М., Федосов В. М., Рязанова Н. С. Фінанси зарубіжних корпорацій. — К.: Либідь, 1993; Фінанси (теоретичні основи) / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захожая. — К.: МАУП, 2002).
2. Визначте функції фінансів. Наведіть точки зору з цього питання вчених у галузі фінансів. Проаналізуйте різні твердження щодо функцій фінансів з позицій функціонування фінансових відносин в умовах ринкової економіки. Чи має право на існування регулювальна функція фінансів в умовах ринкових відносин?
3. У чому полягає економічна сутність фінансів?
4. Яка об'єктивна необхідність фінансів у суспільному виробництві?
5. Які специфічні ознаки фінансів, їх суспільне призначення?
6. Дайте характеристику фінансових категорій як форми наукового пізнання сутності фінансових відносин.
7. Проаналізуйте теоретичні засади вчення про фінанси.
8. Охарактеризуйте сфери фінансів, ланки фінансових відносин і фінансову систему держави.
9. Назвіть склад і джерела формування централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів загальнодержавного й місцевого значення.
10. Дайте характеристику функцій фінансів як виявлення їх найважливіших ознак, властивостей і суспільного призначення.

11. Охарактеризуйте роль фінансів у формуванні та розвитку ринкової економіки.
12. У чому виявляється сутність фінансової кризи? Проаналізуйте причини її виникнення та шляхи подолання.

План семінарських занять

1. Фінанси як специфічна форма суспільних відносин, підсистема економічного базису.
2. Необхідність фінансів в умовах товарного господарства.
3. Прості й складні фінансові категорії як форми наукового пізнання.
4. Ланки фінансової системи та її функції.
5. Позабюджетні фонди.
6. Фінансове забезпечення відтворювального процесу. Форми фінансового забезпечення: державне фінансування, кредитування, самофінансування.

Література

1. *Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 5–16.
2. *Безгубенко Л. М.* Фінансова система України // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 13–19.
3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 4–28.
4. *Василик О. Д.* Фінансова система України // Вісн. України. — 1995. — № 1. — С. 11–21.
5. *Германчук П. К.* Фінансова стабілізація — основна передумова виходу економіки з кризового стану // Фінанси України. — 1995. — № 1. — С. 5–11.
6. *Кудряшов В. П.* Фінанси. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 6–16.
7. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія). — К.: КНЕУ, 2002. — С. 5–46.
8. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів) — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 6–17.
9. *Юрій С. І.* Дивергенція фінансів при розгортанні ринкових відносин // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 5–12.
10. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захояя. — К.: МАУП, 2002. — С. 4–16.

Тема 2. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

Фінансова політика як важлива сфера діяльності держави

Сутність фінансової політики. Вплив фінансів на економічний і соціальний розвиток суспільства не можна зрозуміти без вивчення фінансової політики і фінансового механізму. Фінансова політика як особлива сфера економічної діяльності держави спрямована на мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і використання для забезпечення функцій держави. Фінансові відносини — це основа фінансової політики. Незважаючи на те, що фінанси і фінансова політика тісно взаємопов'язані, між ними існують суттєві відмінності, а саме:

- фінанси як специфічна форма виробничих відносин становлять елемент базису; фінансова політика держави належить до надбудови;
- фінансові відносини як елемент базису об'єктивні й незалежні від людської свідомості; фінансова політика — форма свідомої діяльності людей. Вона потребує законодавчого оформлення у відповідних нормативних актах.

Фінансова політика має враховувати потреби суспільного розвитку, реальні економічні й фінансові можливості держави, тому вона залежить від конкретно-історичних умов і завдань, що стоять перед суспільством. Вивчаючи вимоги теорії та практики господарювання до фінансової політики, треба зосередитися на дуже важливому висновку — фінансова політика має бути адекватною законам суспільного розвитку. Порушення цієї вимоги призводить до значних втрат у народному господарстві. Про це свідчить наша історія. Своєчасне

внесення змін у фінансову політику на основі врахування особливостей поточного моменту дає можливість у стисліші строки і з меншими втратами розв'язувати завдання, які стоять перед державою.

У сучасних умовах особливо гостро виявилися недоліки фінансової політики України:

- догматичний (нетворчий) характер, неспроможність швидко реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, і визначати необхідні способи для вирішення назрілих завдань;
- відсутність стратегічних концептуальних розробок;
- реалізація часткових малоефективних і недостатньо обґрунтованих заходів, орієнтованих на сьогоденну вигоду;
- відрив фінансової політики від фактичного стану справ у народному господарстві; порушення основної вимоги ведення фінансового господарства — жити за своїми фінансовими можливостями;
- залишковий підхід при визначенні фінансової бази задоволення соціальних потреб громадян.

Складові фінансової політики. Щоб краще усвідомити зміст і завдання фінансової політики, вимоги до неї в умовах ринкових перетворень, які відбуваються в Україні, необхідно виділити як самостійні складові фінансової політики податкову політику, бюджетно-фінансову і грошово-кредитну політику.

Фінансова політика розглядається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона відображає усі аспекти функціонування фінансів і охоплює монетарну (грошово-кредитну) та фіскальну політики.

Монетарна політика є комплексом дій та заходів у сфері грошового ринку. Її механізм засновано на пропозиції грошей та їх вартості як фінансових ресурсів.

Фіскальна політика характеризує дії держави щодо централізації частини виробленого ВВП та її суспільного використання. Вона здійснюється шляхом упровадження різноманітних методів мобілізації державних доходів та розподілу цих коштів за окремими напрямками державних видатків. Саме фіскальна політика становить основу фінансової політики у її вузькому розумінні. Водночас ця політика ширша, оскільки передбачає також політику у сферах фондового і страхового ринків та міжнародних фінансів.

Фіскальну політику дещо умовно можна поділити на податкову і бюджетну. *Податкова політика* характеризує діяльність держави у сфері оподаткування — установлення видів та співвідношення податків, визначення платників та підходів до них (уніфікований чи диференційований), встановлення ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо. Вона відображає як потреби держави у коштах, так і вплив податків на діяльність підприємств і громадян.

Бюджетна політика — діяльність щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподіл бюджетних коштів тощо. Залежно від структури бюджетних видатків ця політика може мати соціальне, економічне або військове спрямування. Крім того, бюджетна політика визначає засади бюджетного устрою країни і побудови її бюджетної системи, а також організацію міжбюджетних відносин.

Фінансовий механізм

Фінансова політика на нинішньому етапі має визначитися якісно новими підходами до функціонування суб'єктів господарювання з урахуванням переходу на ринкові відносини, реформи цін, оплати праці, податкової та кредитної систем, спрямованих на формування нового фінансового механізму. Саме через фінансовий механізм як сукупність методів і форм, інструментів і важелів впливу на економічний і соціальний розвиток суспільства у процесі розподільчих і перерозподільчих фінансових відносин можна реалізувати завдання фінансової стратегії та фінансової тактики.

Розглянемо окремі елементи фінансового механізму.

Фінансове планування. Це підсистема фінансового механізму, основна частина економічного і соціального розвитку, мета якої — забезпечення оптимального розподілу ВВП.

Основні завдання фінансового планування:

- 1) визначення обсягу і джерел фінансових ресурсів у всіх централізованих і децентралізованих фондах, їх розподіл між матеріальною і нематеріальною сферами;
- 2) стимулювання зростання виробництва;
- 3) концентрація фінансових ресурсів на найбільш важливих напрямках економічного і соціального розвитку держави;
- 4) узгодження основних параметрів фінансових планів зі всіма іншими показниками плану економічного і соціального

розвитку, забезпечення збалансованості матеріальних, трудових і фінансових ресурсів;

5) визначення фінансових взаємовідносин суб'єктів економічної діяльності з фінансово-кредитною системою.

Принципи фінансового планування:

- наукова обґрунтованість планів, що передбачає збалансованість усіх фінансових, матеріальних і трудових ресурсів;
- предметно-цільовий принцип, який полягає у з'ясуванні конкретного призначення фінансування, забезпечує цільову спрямованість у використанні фінансових ресурсів.

Методи фінансового планування:

- метод коефіцієнтів — здійснення фінансових розрахунків на основі визначення відповідних коефіцієнтів. Недолік цього методу — не стимулює раціональне використання матеріальних і грошових ресурсів. Як приклад, порівняння досягнень минулого періоду із завданням поточних планів;
- нормативний метод — обчислення фінансових показників на основі прогресивних норм і нормативів, формування та використання фінансових ресурсів держави;
- балансовий метод — дає змогу збалансувати джерела фінансових ресурсів із матеріально-речовинними, у тому числі сировинними і трудовими ресурсами.

Фінансові важелі. При використанні централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів фінансові важелі — це сукупність форм і методів фінансування розширеного відтворення, соціально-культурних заходів, оборони і управління (форми і методи фінансування капітальних вкладень, дотації, виплати по безробіттю, пенсії, стипендії).

До їх складу при формуванні централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів належать: прибуток; податок на прибуток; податок на додану вартість; амортизаційні відрахування; страхові платежі з усіх видів страхування; податки з населення.

Основний фінансовий важіль — чистий прибуток (різниця між виручкою від реалізації продукції та валовим прибутком і витратами виробництва). На розмір цього прибутку впливають такі чинники: обсяг виробництва продукції; обсяг реалізації продукції; асортимент продукції та її якість.

За своєю економічною сутністю прибуток має двоїстий характер: з одного боку, це джерело розвитку виробництва, з іншого — джерело формування прибутків бюджету.

Податковий важіль — обов'язкові, безоплатно стягнуті платежі з юридичних і фізичних осіб, що сплачуються ними в державний і місцеві бюджети відповідно до встановлених законодавством ставок і термінів. Сукупність стягнутих податків, правових форм і методів їх організації утворюють податкову систему. Принципами, на яких має бути заснована податкова система, є: загальність, обов'язковість, фіскальна ефективність та економічна ефективність.

Фінансові показники, нормативи і ліміти. До них належать фінансові показники, відповідно до яких здійснюється фінансування основних соціальних заходів з державного бюджету. Розраховуються на засадах використання науково обґрунтованих витрат на бюджетну одиницю, наприклад ліжко-місце на одну особу тощо.

Управління фінансами. Це елемент фінансового механізму, який забезпечує:

- повне використання фінансів держави;
- підвищення ефективності суспільного виробництва;
- збільшення накопичень в економіці держави;
- удосконалення форм і методів фінансових взаємозв'язків економіки з бюджетом;
- мобілізацію грошових ресурсів і спрямування їх на розвиток держави;
- економічно обґрунтоване планування прибутків і витрат;
- доцільний і раціональний розподіл фінансових ресурсів.

Загальне керівництво й управління фінансами здійснюють вищі законодавчі та виконавчі органи державної влади — Верховна Рада України і Кабінет Міністрів України. Верховна Рада ухвалює бюджетну резолюцію, проект бюджету, звіт про його виконання, ухвалює розмір податків. Безпосереднє оперативне управління фінансами здійснюють Міністерство фінансів України, обласні, міські, районні фінансові управління, фінансові служби підприємств, організацій і закладів. Основні функціональні обов'язки Міністерства фінансів — здійснення першочергових фінансових перетворень і забезпечення управ-

ління економічними процесами в господарстві країни за допомогою фінансових важелів і стимулів.

Фінансовий контроль. Це сукупність дій та операцій з перевірки фінансових і пов'язаних з ними питань діяльності суб'єктів господарювання та управління із застосуванням специфічних форм і методів його організації. Залежно від суб'єктів, що його здійснюють, розрізняють фінансовий контроль: загальнодержавний, муніципальний, галузевий, внутрішньогосподарський, громадський та аудиторський; залежно від методів контролю (приймів і способів його здійснення) — перевірки, обстеження, аналіз, ревізії.

Мета цього елемента фінансового механізму — охорона різних форм власності, зміцнення фінансово-бюджетної дисципліни, забезпечення повного, своєчасного формування і доцільного використання грошових ресурсів.

Фінансове право. Як елемент фінансового механізму, здійснюється на практиці за допомогою фінансового законодавства. Фінансове законодавство регулює права й обов'язки всіх органів державної влади, господарських організацій і населення у сфері формування і використання централізованих коштів та децентралізованих фондів.

Вивчаючи сутність і складові елементи фінансового механізму, треба виходити з того, що його функціонування відбувається в різних сферах і ланках фінансових відносин. Звідси випливає, що складовими фінансового механізму є: фінансовий механізм комерційних підприємств, некомерційних організацій та установ, страховий механізм і механізм функціонування державних фінансів.

Враховуючи, що в процесі кругообігу коштів у народному господарстві фінансові й кредитні ресурси тісно пов'язані й практично нероздільні, деякі вчені-економісти схильні розглядати єдиний фінансово-кредитний механізм.

Функціонування фінансового механізму забезпечується через певні організаційні структури, а саме: фінансове планування (прогнозування), управління фінансами, фінансовий контроль і правову регламентацію фінансової діяльності. Об'єктом фінансового планування є фінансова діяльність суб'єктів господарювання і держави, а результатом — складання різних видів

фінансових планів і прогнозів, бізнес-планів. Конкретні завдання фінансового планування визначаються фінансовою політикою.

Управління фінансами здійснюється спеціальним апаратом із застосуванням особливих прийомів і методів. Правова регламентація полягає у розробленні й прийнятті законодавчих актів щодо організації фінансової діяльності.

Розглядаючи фінансовий механізм щодо його впливу на суспільне виробництво, виділяють такі функціональні ланки: мобілізація ресурсів, фінансування, стимулювання, регулювання.

Елементи фінансового механізму — форми, види, методи організації фінансових відносин — становлять “конструкцію фінансового механізму”, яка приводиться в дію встановленням кількісних параметрів кожного елемента, тобто визначенням ставок і норм вилучення коштів, обсягу фондів, рівня видатків тощо.

Стан фінансового механізму, ступінь його досконалості залежать від досконалості господарського механізму в цілому та його окремих елементів (механізму ціноутворення, економічного стимулювання, кредитного механізму тощо). Основні напрями перебудови фінансового механізму впливають із загальних завдань економічних перетворень в Україні.

Основні поняття

Ринкова інфраструктура — сукупність галузей та видів діяльності, які обслуговують ринок і забезпечують безперервність його функціонування, умови нормального розвитку ринкових відносин.

Фінансова інфраструктура — цілісна сукупність підприємств та організацій — учасників сфери обслуговування фінансових послуг. Є підрозділом ринкової інфраструктури.

Фінансова політика — спосіб впливу фінансових відносин на економічний і соціальний розвиток суспільства. Безпосередньо залежить від характеру виробництва і сутності виробничих відносин; виявляється в системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу.

Фінансове планування — діяльність з формування, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Фінансове право — сукупність юридичних норм, що регламентують фінансові відносини.

Фінансовий механізм — сукупність економіко-організаційних і правових форм і методів управління фінансовою діяльністю держави, що функціонують у процесі формування, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Фінансовий ринок — особливий тип ринку, предметом купівлі-продажу на якому виступають різні фінансові інструменти. Основними складовими сучасного фінансового ринку є банківський ринок, ринок цінних паперів (фондовий ринок), валютний ринок, ринок дорогоцінних металів і ринок страхових послуг.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте фінансову політику України на сучасному етапі економічного розвитку.
2. Які існують проблеми організації фінансових відносин у період переходу до ринкової економіки?
3. Проаналізуйте негативні явища у фінансовій політиці України, причини їх виникнення і можливі варіанти дій щодо їх недопущення в умовах ринкової трансформації економіки.
4. Поясніть сутність фінансової політики як складової економічної та соціальної політики держави.
5. Назвіть основні напрями і завдання фінансової політики України на сучасному етапі.
6. Дайте характеристику фінансового механізму як сукупності форм і методів організації фінансових відносин.
7. З яких складових елементів формується фінансовий механізм держави?
8. Проаналізуйте сутність фінансового планування, систему фінансових пасивів і основні зміни у фінансовому плануванні при переході до ринкової економіки.

9. Охарактеризуйте функції окремих органів державної влади та управління із загального управління фінансовою системою.
10. Поясніть зміст і форми фінансового контролю.
11. Розкрийте правові засади організації фінансових відносин та охарактеризуйте розвиток фінансового законодавства в Україні у період формування ринкових відносин.

План семінарських занять

1. Фінансовий стан України в поточному році.
2. Фінансова політика — складова економічної і соціальної політики держави.
3. Фінансовий механізм як сукупність форм і методів організації фінансових відносин.
4. Правове регулювання фінансових відносин.

Література

1. *Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 18–21.
2. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 57–72.
3. *Барановський О. І.* Фінансова безпека держави // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 19–34.
4. *Заруба О. Д.* Вдосконалення перерозподілу фінансових ресурсів держави // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 5–55.
5. *Кваснюк Б. Є., Величко О. В.* Сучасні гроші інвестиційної політики в Україні // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 92–99.
6. *Кудряшов В. П.* Фінанси. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 19–23.
7. *Опарін В.М.* Фінанси (загальна теорія). — К.: КНЕУ, 2002. — С. 47–74.
8. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів). — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 18–33.
9. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захочая. — К.: МАУП, 2002. — С. 16–26.
10. *Фінансы: Учебник* / Под ред. В. М. Радионовой. — М.: Финансы и статистика, 1995. — С. 60–94.
11. *Сало І. В.* Фінанси України в умовах перехідної економіки // Фінанси України. — 1996. — № 1. — С. 32–37.
12. *Шокун В. В.* Напрями реформування фінансової системи України // Фінанси України. — 1995. — № 1. — С. 44–46.

Тема 3. ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ

Економічна сутність та склад фінансів підприємств

Вивчаючи тему “Фінанси підприємств” у курсі “Фінанси”, студент має засвоїти теоретичні засади фінансових відносин, які виникають на мікрорівні. Прикладний їх аспект викладається у дисциплінах “Фінанси підприємств”, “Фінансовий менеджмент”, “Фінансовий аналіз”.

Фінанси підприємств — це складова усєї системи відносин, але їм притаманні певні специфічні ознаки, які впливають з особливостей форм власності й господарювання. Відмінності в організаційно-правовому статусі підприємств зумовлюють особливості механізму управління підприємством, характеру майнової відповідальності й пов’язані з ними форми створення і розподілу фінансових ресурсів. Це стосується передусім джерел формування статутного фонду, розподілу прибутку та організації взаємовідносин з бюджетом.

Так, майно державних підприємств перебуває у власності державних органів влади. Для фінансування цих підприємств, крім власних джерел (хоча й у виняткових випадках), залучаються бюджетні асигнування, а також кошти в порядку внутрішньогалузевого перерозподілу. Організація фінансів підприємств недержавної форми власності характеризується більшою самостійністю у формуванні й використанні фінансових ресурсів. У господарський оборот цих підприємств залучаються кошти засновників, акціонерний капітал, пайові внески працівників підприємств.

Вищими органами управління на підприємствах недержавної форми власності є (залежно від типу підприємства) загальні збори членів трудового колективу або акціонерів; рада директорів, засновників або інше правочинне представництво. Їм належить право розпоряджатися власністю (продавати іншим

особам, обмінювати, здавати в оренду, передавати безплатно), затверджувати доходи і видатки підприємства, розподіл прибутку, розмір оплати праці й вирішувати інші фінансові питання. Тому при розподілі прибутку враховуються економічні інтереси засновників, акціонерів та інших інвесторів. Виходячи з необхідності розвитку й оновлення виробничого потенціалу, визначаються розміри відрахувань від прибутку у фонди виробничого розвитку, ресурси яких спрямовуються на фінансування капітальних вкладень, збільшення обігових коштів, впровадження нових технологій тощо.

Ділові ризики, конкуренція, відсутність фінансової підтримки з боку держави зумовлюють необхідність створення резервних, страхових фондів. Акціонерні товариства формують резервні фонди, призначені для виплати дивідендів за привілейованими акціями, орендні підприємства формують дольовий (пайовий) фонд. Частина видатків, пов'язаних з виплатою відсотків і дивідендів за акціями, враховується при формуванні фонду споживання. Актуальним є питання про фінансову підтримку підприємства. На думку спеціалістів, розвиток малого бізнесу потребує відповідної фінансової допомоги з боку держави. Це може бути, зокрема, пільгове оподаткування або система вибіркових пільг, які встановлюються залежно від галузевої і територіальної належності підприємства, його значення для економіки держави.

Варто звернути увагу на особливості організації фінансів підприємств, які функціонують у сфері матеріального виробництва й у невиробничій сфері.

Згідно з чинною класифікацією галузей народного господарства до сфери матеріального виробництва належать галузі, в яких затрати праці проявляються у матеріальних благах, усі інші галузі належать до невиробничої сфери. Тому важливою особливістю фінансів підприємств матеріального виробництва є їх безпосередній зв'язок із формуванням первинних доходів і використанням цільових фондів внутрішньогосподарського призначення. Фінанси сфери матеріального виробництва безпосередньо обслуговують процес створення вартості та є умовою безперервного кругообігу виробничих фондів. Специфіка фінансів таких підприємств значною мірою зумовлена і галуззю, в якій вони функціонують.

Підприємства, організації та установи, які належать до невиробничої сфери, залежно від характеру їхньої діяльності, методів організації управління і фінансування поділяють на три групи:

- 1) досить близькі до матеріального виробництва;
- 2) перебувають на неповному госпрозрахунку;
- 3) утримувані за рахунок бюджету.

Фінансові ресурси, їх склад та призначення

Необхідно з'ясувати особливості формування, розподілу й використання грошових фондів на підприємствах, в організаціях і установах кожної з названих груп, а також зміни, які відбуваються у фінансових відносинах у зв'язку з удосконаленням механізму господарювання у невиробничій сфері в умовах ринкових перетворень.

З переходом на ринкові засади господарювання підвищується роль фінансових служб підприємства. Головними для них стають проблеми пошуку додаткових фінансових джерел розвитку підприємства, напрямів найефективнішого інвестування фінансових ресурсів та інші питання фінансового менеджменту.

Слід розрізнити поняття “фінанси” і “фінансові ресурси підприємства”, проаналізувати джерела формування фінансових ресурсів і зміни в їх структурі з переходом до ринку.

Фонди фінансових ресурсів є об'єктивно необхідною умовою здійснення процесу розширеного відтворення на всіх його стадіях і у всіх формах. Джерелом фінансових ресурсів є валовий внутрішній продукт. Створення й використання фінансових ресурсів водночас передбачає їхній рух. При переміщенні фінансові ресурси відокремлюються від матеріальних цінностей. Проте рухові матеріальних цінностей завжди передує рух фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси — грошові фонди, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу й використання ВВП, що формується впродовж певного часу в державі. До фінансових ресурсів держави належать ті з них, що перебувають у розпорядженні:

- 1) органів державного управління — ресурси бюджетної системи й різних видів централізованих та децентралізованих фондів, а також державних фінансових інститутів (національ-

ного банку, державних страхових органів, державних кредитних установ;

2) усіх видів і форм підприємницьких структур — господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності та видів діяльності;

3) населення — у формі вкладів, заощаджень і депозитів у банківській системі та в інших фінансових установах.

З трансформацією вартості ВВП у відповідні фонди фінансових ресурсів фінанси починають впливати на процес розширеного відтворення й працювати як складова економічного механізму. Усе це зумовлює актуальність розгляду сутності й складу фінансових ресурсів, їх специфіки у відтворювальному процесі.

Фінансові ресурси є матеріальними носіями фінансових відносин, що дає змогу виокремити фінанси із сукупності інших економічних категорій, жодна з яких не характеризується матеріальним носієм. Ця особливість характерна для фінансів будь-якої економічної системи, проте в кожній з них застосовуються різні форми й методи створення та використання фінансових ресурсів.

Тому введення в обіг поняття “фінансові ресурси” дає змогу точніше визначити об’єкт фінансового прогнозування й балансових розрахунків, а за його допомогою обґрунтувати форми й методи впливу фінансів на увесь відтворювальний процес. Тут можна виявити таку взаємозумовлену залежність: фінанси як сукупність економічних відносин знаходять своє безпосереднє вираження у фінансових ресурсах, формою руху яких є фонди. Отже, процес створення й використання фондів фінансових ресурсів є об’єктом фінансового прогнозування та балансових розрахунків і наукових досліджень.

Місце й роль фінансових ресурсів у розширеному відтворенні можна чітко визначити лише тоді, коли матимемо їх теоретичне обґрунтування як економічної категорії. В економічній літературі й досі немає єдиної думки щодо визначення фінансових ресурсів, їх змісту, методів впливу на ефективність господарювання.

На нашу думку, для наукового обґрунтування поняття “фінансові ресурси” необхідно чітко визначити критерії, яким воно повинно відповідати. До них належать джерела створення, форми виявлення, цільове призначення.

З огляду на це *фінансові ресурси* — це грошові накопичення і доходи, що створюються в процесі розподілу й перерозподілу ВВП й зосереджуються у відповідних фондах для забезпечення безперервності розширеного відтворення та задоволення інших суспільних потреб.

Однією з найважливіших умов розкриття змісту й призначення фінансових ресурсів є виявлення їх взаємозв'язку з вартісною структурою ВВП, який є основним джерелом формування фінансових ресурсів. Найзначніша їхня частка створюється за рахунок прибутку, відрахувань на соціальне страхування й інші соціальні потреби. Частина фінансових ресурсів є вирахуваннями із заробітної плати, податків та платежів населення. Велику частку також становлять непрямі податки, які в структурі ВВП показані згорнутим сальдо, тобто за мінусом дотацій, що надаються різним галузям економіки з державного бюджету. Тому при зіставленні фінансових ресурсів із ВВП потрібно враховувати особливість взаємозв'язків показників, оскільки метод обчислення фінансових ресурсів об'єктивно зумовлює підвищення їх питомої ваги у ВВП. На нашу думку, було б доцільно здійснювати коригування фінансових ресурсів з метою вилучення подвійного рахунку.

Основна частина фінансових ресурсів є грошовим вираженням новоствореної вартості. Це прибуток, податки, відрахування на соціальне страхування та соціальне забезпечення, доходи від зовнішньоекономічної діяльності. Крім того, частина фінансових ресурсів виражає перенесену вартість основних фондів (амортизаційні відрахування), у тому числі відрахування від собівартості на геологорозвідку, до фонду конверсії, плата за використання природних ресурсів тощо. Тому розгляд структури фінансових ресурсів у тісному зв'язку з вартісною структурою ВВП має велике теоретичне і практичне значення.

По-перше, стає можливим визначити рівень використання фінансів у розподільчих процесах і на цій основі дати характеристику ефективності функціонування фінансового механізму. По-друге, значно розширюється інформаційна база для розробки фінансових показників ефективності виробництва й основних напрямів удосконалення фінансових методів її підвищення. По-третє, можна відстежити рух кожної складової ВВП: від початкової — виробництва до кінцевої — використання.

Фінансові ресурси є об'єктивно необхідною умовою процесу відтворення на всіх його стадіях, але формування кінцевої структури відтворення досягається на стадії розподілу, де формуються пропорції між фондами відшкодування, споживання й нагромадження, здійснюється розподіл доходів між підрозділами суспільного виробництва, безпосередніми виробниками матеріальних благ.

На стадії розподілу фінанси набувають самостійної форми руху. Вони зумовлюють появу своїх специфічних категорій, важелів, інструментів, що регулюють процес створення доходів і грошових фондів, їх розподіл і перерозподіл. У своїй сукупності вони становлять основу фінансового механізму. Дослідження ролі фінансів у розподільчих процесах має важливе значення для виявлення їх сутності, оскільки саме тут у результаті руху фінансових ресурсів формуються економічні відносини щодо їх створення і використання, які за своєю сутністю є фінансовими. Удосконалення фінансових відносин — головна умова посилення впливу фінансів на процес відтворення. Проте, розглядаючи фінанси не як теоретичну абстракцію, а як складову господарського механізму, треба зазначити, що їхній вплив на розширене відтворення виявляється там і тоді, де й коли відбувається процес створення й використання фінансових ресурсів.

Найвищу питому вагу в структурі джерел фінансових ресурсів держави має прибуток. Прямі й непрямі податки з населення посідають друге за величиною місце. Значну частку у фінансових ресурсах становлять відрахування на соціальні потреби.

Щодо структури джерел фінансових ресурсів амортизаційних відрахувань, то ресурси простого відтворення основних фондів мають тенденцію до збільшення. У структурі використання фінансових ресурсів найвищу питому вагу мають витрати на соціальні потреби (на соціальну сферу за рахунок бюджету й господарських структур та на соціальні гарантії населенню). За нашими розрахунками, при збереженні наявних напрямів використання коштів на зазначені цілі частка витрат на соціальні заходи у фінансових ресурсах матиме тенденцію до зростання. Такий рівень витрат для держави є обтяжливим і не

сприяє зростанню економічної активності. Тому необхідні заходи щодо докорінного перегляду напрямів використання ресурсів на ці потреби.

Основні та оборотні фонди підприємства

Основні фонди. Матеріально-технічною базою процесу виробництва на будь-якому підприємстві є основні виробничі фонди. В умовах ринкової економіки первісне формування основних фондів, їх функціонування і розширене відтворення здійснюються за безпосередньої участі фінансів, за допомогою яких утворюються й використовуються грошові фонди цільового призначення, опосередковуючи набуття, експлуатацію та відновлення засобів виробництва.

Первісне формування основних фондів на підприємствах, що створюються, здійснюється за рахунок фінансових ресурсів статутного капіталу. На час набуття основних фондів і прийняття їх на баланс підприємства обсяг основних фондів кількісно збігається з їх вартістю. Надалі, в міру участі основних фондів у виробничому процесі, їх вартість роздвоюється: одна її частка, що дорівнює зношуванню, переноситься на готову продукцію, інша виражає залишкову вартість наявних основних фондів. Зношена частка вартості основних фондів, перенесена на готову продукцію, в міру реалізації останньої поступово нагромаджується в грошовій формі у спеціальному амортизаційному фонді. Цей фонд створюється за допомогою щорічних амортизаційних відрахувань і використовується для простого та частково для розширеного відтворення основних фондів.

Спрямування амортизації на розширене відтворення основних фондів зумовлене специфікою її нарахування й витрачання: нараховується вона протягом усього нормативного строку служби основних фондів, а потреба в її витрачанні настає лише після фактичного їх вибуття. Тому до часу заміни вилучених з експлуатації основних фондів нарахована амортизація є тимчасово вільною і може використовуватися як додаткове джерело розширеного відтворення. Крім того, використанню амортизації на розширене відтворення сприяє науково-технічний прогрес, внаслідок якого деякі види основних фондів можуть знецінюватися, і тоді залучаються досконаліші та продуктивніші машини й обладнання.

Обсяг амортизаційного фонду щорічно розраховується шляхом множення балансової вартості основних фондів на норму амортизації. Економічно обґрунтовані норми амортизації мають велике значення. Вони дають змогу, з одного боку, забезпечити певне відшкодування вартості основних фондів, що вибувають з експлуатації, а з іншого — визначити дійсну собівартість продукції, складовим елементом якої є амортизаційні відрахування. Щодо комерційного розрахунку однаково не вигідно як зниження норм амортизації (що може призвести до нестачі фінансових ресурсів, необхідних для простого відтворення основних фондів), так і їх необґрунтоване збільшення (що спричиняє штучне подорожчання продукції та зниження рентабельності виробництва).

У господарюванні застосовуються різні методи обчислення амортизаційного фонду — лінійний, регресивний та прискореної амортизації. При цьому норми амортизації встановлюються або у відсотках до балансової вартості основних фондів, або у твердих сумах на одиницю виробленої продукції. Інколи вони залежать від обсягу виконаних робіт.

Лінійний метод — обчислення амортизаційних сум здійснюється за фіксованими нормами протягом усього терміну продуктивного використання основних фондів. Застосування рівномірного способу нарахування амортизації в умовах стабільних цін на основні види засобів праці є виправданим. Але в умовах зростання цін, особливо за впровадженняю технологією, доцільно перейти на *регресивний метод*, за якого найвища норма амортизації встановлюється на початку амортизаційного періоду, а після цього вона поступово знижується. Механізм формування й використання *амортизаційних відрахувань*, будучи важливою ланкою загальної системи відтворення основних фондів, водночас є інструментом реалізації державної структурної політики у сфері виробничих інвестицій. Досягнення структурних зрушень здійснюється передусім за допомогою норм амортизації.

Нараховані амортизаційні відрахування використовуються на повне відновлення основних фондів. Це відбувається у формі капітальних вкладень, з допомогою яких не лише завершується кругообіг авансованої раніше вартості, а й здійснюється додаткове інвестування коштів у зв'язку з розширенням виробництва та вдосконаленням його матеріально-технічної

бази. Розширене відтворення не може бути забезпечене лише за рахунок амортизаційних відрахувань, оскільки вони призначені переважно для простого відтворення. Тому капітальні вкладення значною мірою забезпечуються за рахунок інших джерел фінансових ресурсів. До капітальних витрат реінвестуються передусім власні фінансові ресурси підприємства. Туди спрямовується також акціонерний і пайовий капітал, що мобілізується на фінансовому ринку, залучаються кредитні ресурси, а в особливих випадках, спеціально обумовлених рішенням уряду, — бюджетне асигнування та кошти позабюджетних фондів.

У складі власних фінансових ресурсів важливе місце посідає прибуток. Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення абсолютного розміру й частки прибутку в джерелах фінансування капітальних вкладень. Прогресивність цієї тенденції полягає в тому, що джерела відтворення основних фондів безпосередньо пов'язуються з результатами виробничої діяльності. Як наслідок — посилюється матеріальна зацікавленість підприємств у досягненні кращих результатів виробництва, оскільки від них залежать своєчасність і повнота формування фінансових джерел капітальних витрат. Надання бюджетних коштів на капітальні витрати забезпечує здійснення єдиної технічної політики, створює фінансові передумови для регулювання структури суспільного відтворення, розвитку пріоритетних галузей економіки. З переходом на ринкові засади господарювання порядок надання бюджетних коштів на капітальні вкладення поступово змінюється.

Нині їх можна отримати за допомогою цільових субсидій (інвестиційних асигнувань), субвенцій та інвестиційних податкових кредитів.

Оборотні фонди. Для виробництва продукції підприємству разом з основними необхідні оборотні виробничі фонди, до яких належать виробничі запаси сировини, матеріалів, палива, тари тощо, залишки незавершеного виробництва та витрати майбутніх періодів. Спожиті в процесі виробництва оборотні фонди залучаються до сфери обігу вже в товарній формі у вигляді готової продукції на складі та відвантажених товарів, які після цього у міру реалізації переходять у грошову форму — грошові кошти в розрахунках, у касі підприємства та на його рахунок в банку. Товарна й грошова форми ресурсів, які перебувають у сфері обігу, належать до фондів обігу.

Для забезпечення безперервного процесу виробництва й реалізації продукції кожне підприємство повинне володіти водночас оборотними виробничими фондами та фондами обігу. Тому на час введення в експлуатацію воно потребує такого обсягу грошових коштів у складі статутного фонду, який забезпечив би йому придбання матеріальних оборотних фондів і був би достатнім для обслуговування процесу виробництва та реалізації продукції. Грошові кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди і фонди обігу, становлять *обігові кошти* підприємства. Об'єднання оборотних фондів і фондів обігу в одному понятті зумовлене економічною сутністю обігових коштів, покликаних забезпечити безперервність усього процесу відтворення, за якого фонди обов'язково проходять усі стадії від виробництва до споживання.

Обігові кошти забезпечують поточні потреби підприємства. Характерна особливість їх полягає в тому, що за нормального здійснення господарської діяльності вони не полишають виробничу сферу — не витрачаються, а авансуються в різноманітні види поточних затрат підприємства. Ритмічність, злагодженість і висока результативність діяльності підприємства залежать від його забезпеченості обіговими коштами. Наприклад, нестача коштів, що авансуються на придбання матеріальних запасів, може призвести до скорочення виробництва, невиконання виробничої програми. Зайве відволікання грошей у запаси, що перевищують дійсну потребу, призводить до неефективного їх використання. Тому дуже важливо правильно розраховувати оптимальну потребу підприємства в обігових коштах. Вона визначається за допомогою нормування, основна мета якого — забезпечити максимальний обсяг виробництва й реалізації продукції за мінімуму обігових коштів.

Для формування обігових коштів підприємство використовує як власні, так і позичкові ресурси. Власні кошти відіграють важливу роль в організації кругообігу фондів, оскільки підприємства, що працюють на засадах комерційного розрахунку, повинні мати певну майнову та оперативну самостійність із тим, аби здійснювати виробництво рентабельно й нести відповідальність за рішення, що приймаються. Водночас залучення позичкових коштів теж дуже важливе, оскільки скорочує загальну потребу господарства в обігових коштах, стимулює прагнення до ефективного їх використання.

За своєю сутністю обігові кошти — це фінансова категорія. Їх обсяг, що перебуває в обороті підприємства, може бути зарекований до його фінансових ресурсів. Фінанси утворюють вихідну основу для існування фонду обігових коштів, а фінансові ресурси — базу для первісного формування та наступної модифікації їх обсягу. Проте безпосередньо у сфері функціонування обігові кошти створюються у трьох випадках:

- за утворення статутного фонду підприємства;
- у процесі використання фінансових ресурсів на збільшення власних обігових коштів;
- за інвестування залишку обігових коштів у цінні папери.

Формування власних обігових коштів відбувається на момент організації підприємства, коли створюється його статутний фонд. Джерела формування тут майже ті самі, що й для основних коштів — акціонерний капітал, пайові внески, стійкі пасиви, бюджетні кошти.

Надалі первинний обсяг власних коштів може змінюватися залежно від обсягу, умов і результатів господарської діяльності на підприємстві. Успішне виконання виробничої програми, економія матеріальних і фінансових ресурсів, підвищення якості продукції, безперебійна її реалізація тощо — усе це позначається на стані обігових коштів, їх збереженні та ефективному використанні.

Наявність власних обігових коштів, співвідношення між власними й запозиченими обіговими коштами характеризують ступінь фінансової стійкості підприємства, його становище на фінансовому ринку, можливості додаткової мобілізації фінансових ресурсів за допомогою розміщення цінних паперів. В умовах адміністративно-командної системи управління фінансовою діяльністю суб'єкта господарювання не приділялося належної уваги, оскільки наявна на той час система державної фінансової допомоги ні за яких обставин не припускала його банкрутства. Надаючи бюджетні асигнування на капітальні вкладення, списуючи прострочену заборгованість підприємств банкам, дозволяючи надавати господарствам галузеві фінансові ресурси для відшкодування нестачі обігових коштів, держава не допускала, аби підприємство виявилось неспроможним боржником навіть за низької ефективності виробництва та наявності величезних витрат від безгосподарності.

Оборотність обігових коштів — це показник ефективності їх використання. Оборотно́сть визначається часом, протягом якого грошові кошти здійснюють повний оборот від моменту набуття виробничих запасів надходження грошей на рахунок підприємства. Тривалість одного обороту визначається в днях.

Чим швидше обертаються авансовані обігові кошти, тим кращий досягається результат, за допомогою однієї й тієї самої суми коштів виробляється та реалізується більше продукції. Важливим фактором прискорення оборотності обігових коштів є економія матеріальних ресурсів, що використовуються у виробництві, скорочення їх витрат на одиницю продукції. Тому за нинішніх умов такого великого значення набуває розроблення заходів, спрямованих на раціональніше використання сировини, пального, електроенергії та інших матеріальних ресурсів.

Фінансове планування на підприємствах

Фінансове планування — об'єктивно необхідний процес у господарській діяльності підприємницьких структур. Воно дає змогу визначити кінцеві результати виробництва продукції, виконання робіт або надання послуг за відповідних затрат фінансових, трудових і матеріальних ресурсів. Фінансове планування здійснювалося завжди там і тоді, де мав місце виробничий процес.

Фінансове планування пройшло довгий і складний шлях свого розвитку, передусім організаційного змісту. Тривалим був період, коли за умов соціалістичного розвитку фінансове планування було директивним. Ця форма планування не витримала випробування часом. Водночас цей негативний факт мав позитивне значення, оскільки сприяв переходу фінансового планування на якісно нове наукове підґрунтя, удосконаленню та розширенню методів, засобів і техніки планування.

За своєю сутністю *фінансове планування* в підприємницьких структурах — це сукупність методів і засобів визначення джерел одержання фінансових ресурсів і напрямів їх використання для забезпечення господарської діяльності. У процесі фінансового планування розв'язується низка завдань, до яких належать:

- забезпечення фінансовими ресурсами виробничої та інвестиційної діяльності;
- обробка й обґрунтування раціональних фінансових взаємозв'язків між суб'єктами підприємництва, бюджетною системою, банками, іншими фінансовими інститутами;
- встановлення та реалізація резервів збільшення прибутку за рахунок ефективного використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

Для досягнення поставлених завдань у фінансовому плануванні застосовуються такі методи: нормативний, розрахунково-аналітичний, балансовий і метод економіко-математичного моделювання.

Сутність *нормативного методу* фінансового планування полягає в тому, що за основу беруть фінансові нормативи доходів і витрат господарських суб'єктів. Такими нормативами є норми амортизаційних відрахувань, рентабельності окремих видів товарів, робіт та послуг, обігових коштів, ставки заробітної плати, норми відрахувань до фондів соціального призначення тощо.

Цей метод найпрогресивніший і найдостовірніший, проте його застосування потребує наявності фінансових норм як тих, що централізовано затверджуються державними структурами, так і тих, що приймаються безпосередньо на рівні підприємства. На сьогодні робота з обґрунтування і затвердження норм перебуває на стадії становлення.

Розрахунково-аналітичний метод фінансового планування базується на фактичних показниках фінансової діяльності у попередні звітні періоди. На першій стадії він потребує глибокого аналізу фінансових показників у минулі роки і в період передпланового року. На підставі аналізу визначають вихідну базу планування. Після цього з'ясовують фактори, що можуть вплинути на фінансову діяльність у плановий період, розраховуються індекси та коефіцієнти їх впливу. На основі базових показників, а також коефіцієнтів і показників темпів зростання діяльності підприємства в усіх видах підприємництва розраховують фінансові показники на плановий період. Зазначений метод фінансового планування досить трудомісткий і потребує значної аналітичної роботи, проте на сьогодні він є найреальнішим щодо застосування.

Балансовий метод фінансового планування є заключним етапом. Його сутність полягає в тому, що повинна бути досягнута збалансованість між доходами та витратами на підприємстві. Без цього фінансове планування не може використовуватися.

Метод економіко-математичного моделювання дедалі частіше застосовується за нинішніх умов. Він ґрунтується на розробленні точної математичної моделі фінансової діяльності підприємства в плановому періоді. Цей метод дає змогу розраховувати кілька варіантів плану за допомогою змінних вхідних показників і знаходити оптимальні рішення. Він є перспективним щодо практичного застосування.

Кінцевим результатом фінансового планування є розробка фінансового плану підприємства. Він ще називається балансом доходів і видатків підприємства. За умов ринкової економіки, як правило, фінансовий план є складовою загального планового документа — бізнес-плану.

Фінансовий план підприємства — це документ, який розробляється і затверджується керівними органами, відображає усі джерела надходження фінансових ресурсів і напрями їх використання. Так, якщо підприємству не вистачає власних доходів, то у фінансовому плані передбачається одержання банківських кредитів, позичок, доходів від випуску цінних паперів тощо, у витратах — також повернення кредитів і сплата відсотків за користування ними, інші витрати.

Форма фінансового плану (балансу доходів і видатків) підприємства є такою:

№ пор.	Стаття доходу	Код	Сума
1	2	3	4
1	<i>І. Доходи й надходження коштів</i> Прибуток у тому числі від реалізації продукції від позареалізаційних операцій від іншої реалізації		
2	Амортизаційні відрахування		
3	Доходи від реалізації цінних паперів		

1	2	3	4
4	Довгострокові кредити банків		
5	Довгострокові позички		
6	Цільові фінансування з бюджету		
7	Кошти цільових позабюджетних фондів		
8	Фінансова допомога		
9	Інші надходження коштів		
	Разом доходів		
	<i>II. Видатки й відрахування коштів</i>		
1	Капітальні вкладення		
2	Поповнення обігових коштів		
3	Орендна плата		
4	Відрахування до резервного фонду		
5	Відрахування з прибутку до інших фондів		
6	Виплачені дивіденди		
7	Відрахування на благодійні цілі		
8	Погашення довгострокових кредитів		
9	Погашення довгострокових позичок		
10	Податок з прибутку		
11	Податок на землю		
12	Податок з власників транспортних засобів		
13	Інші обов'язкові платежі до бюджету		
14	Залишок коштів, призначених на інвестиції		
15	Інші видатки й відрахування		
	Разом видатків і відрахувань		

Показники фінансового плану дають досить вичерпну інформацію щодо результатів діяльності підприємницької структури, джерел формування фінансових ресурсів і напрямів їх використання. Проте між статтями доходів і витрат є функціональна та змістова залежність і взаємозв'язок.

Так, наприклад, амортизаційні відрахування мають використовуватися на фінансування капітальних вкладень. Платежі від бюджету можуть мати своїм джерелом лише прибуток підприємства тощо. Для відображення цього взаємозв'язку складається перевірна таблиця до фінансового плану. Вона ще

має назву шахової. Фінансовий план розроблюється на один рік з поквартальним поділом.

В умовах ринкової економіки важливе значення має розроблення фінансової стратегії підприємства та прогнозування його фінансової діяльності. Розроблення фінансової стратегії — важливий етап фінансового прогнозування, який передбачає визначення довгострокових цілей фінансової діяльності та вибір найефективніших способів їх досягнення. Фінансове прогнозування має за мету вивчення фінансових можливостей підприємства на перспективу як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Воно передбачає розроблення альтернативних варіантів досягнення певних фінансових показників. Потребує глибокого вивчення фінансової ситуації за певний проміжок часу на підприємстві, оброблення значних обсягів інформації та розроблення економіко-математичних моделей.

Перехід до економіки ринкового типу неможливий без роздержавлення і приватизації державного майна. Тому питання ролі й значення фінансів у цих процесах є досить важливим. Виходячи з того, що фінанси, з одного боку, дають змогу мобілізувати ресурси, необхідні для здійснення приватизації, а з іншого — забезпечують надходження коштів до бюджетних фондів і Державного позабюджетного фонду приватизації, необхідно знати, які саме фінансові джерела використовуються за приватизації і яким чином відбувається розподіл отриманих державою коштів.

Вивчаючи матеріали з цієї теми, необхідно виходити з того, що фінансові відносини на підприємстві регулюються державою. Тому варто звернути увагу на зміни у фінансовій діяльності підприємств, що можуть відбуватись у зв'язку з прийняттям Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України відповідних нових законів і постанов.

Основні поняття

Амортизаційні відрахування — специфічний вид цільових фінансових ресурсів, що відображають перенесену на готову продукцію вартість основних коштів, їх зношення у процесі експлуатації.

Банківський кредит — отримання позичок від банків чи інших кредитних установ.

Бюджетні кредити — форма фінансової допомоги підприємствам шляхом кредитування за рахунок бюджетних коштів у разі скрутного фінансового стану.

Бюджетні інвестиції — виділення коштів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень. Вони спрямовуються у пріоритетні галузі й проекти, які визначають розвиток економіки країни загалом.

Витрати підприємства — відображення у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах вартісної оцінки господарської, фінансової і соціальної діяльності.

Державні дотації — виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємств, як правило, у тому разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

Державні субсидії — виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у межах різних державних програм.

Доходи підприємства — загальна сума надходжень, отриманих від усіх видів діяльності у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах.

Комерційний кредит — взаємне кредитування суб'єктів господарювання шляхом відвантаження товарів або надання послуг з відстрочкою оплати. Подібна угода може бути оформлена спеціальним борговим зобов'язанням — векселем.

Кошторисне фінансування — забезпечення витрат за рахунок зовнішнього фінансування.

Оборотні кошти — частина фінансових ресурсів, яка постійно перебуває в обігу.

Прибутковість — термін, який означає, що отримані доходи мають не тільки покрити витрати, а й сформувати прибуток.

Самоокупність — покриття витрат на просте відтворення виробництва за рахунок отриманих доходів.

Самофінансування — покриття витрат на розвиток виробництва за рахунок отриманого прибутку та залучених кредитів, які, у свою чергу, також погашають за рахунок прибутку.

Фінансова відповідальність — підсумковий принцип комерційного розрахунку, що забезпечує його дієвість, сутність якого полягає в тому, що підприємство несе повну відповідальність за фінансові результати своєї діяльності.

Фінансові результати — зіставлення регламентованих податковим законодавством валових доходів і валових витрат. Перевищення валових доходів над валовими витратами становить прибуток, зворотнє явище — збиток.

Фінансові ресурси — сума коштів, спрямованих в основні та оборотні кошти підприємства.

Запитання. Завдання

1. Що таке фінансова стабілізація? Назвіть ознаки фінансової стабілізації на макро- та мікрорівнях економіки. Чи закономірне твердження окремих економістів про те, що фінансова стабілізація в Україні мала місце у період 1997–1998 рр.?
2. Охарактеризуйте фінансові відносини приватизації державної власності у промисловості, сільському господарстві, комунальній власності.
3. Які проблеми купівлі-продажу землі в системі земельних відносин у зв'язку зі створенням приватних орендних підприємств? Проаналізуйте можливий стан фінансів України за різних варіантів вирішення цієї проблеми.
4. Розкрийте сутність і основи організації фінансів підприємств.
5. Дайте економічну характеристику складу і класифікації грошових надходжень підприємств, поділу їх на власні й залучені.
6. Охарактеризуйте чинний порядок розподілу виручки від реалізації продукції, робіт і послуг підприємств.
7. Розкрийте економічний зміст прибутку як результату фінансово-господарської діяльності підприємства та механізм його розподілу.
8. Дайте загальну характеристику системи оподаткування підприємств. Назвіть чинні нині в Україні податкові платежі й відрахування підприємств у цільові державні фонди.
9. Охарактеризуйте сутність оборотних коштів і джерела їх формування.
10. Проаналізуйте чинну систему кредитування господарської діяльності.
11. Поясніть чинний порядок фінансового забезпечення відтворення основних фондів.

12. Розкрийте зміст, мету і завдання фінансового планування на підприємстві.
13. У чому виявляються необхідність і значення оцінки фінансового стану підприємств, її показники й методи визначення?
14. Дайте характеристику фінансових відносин суб'єктів господарювання різних форм власності.
15. У чому полягає зміст фінансових відносин приватизації державних підприємств?

План семінарських занять

1. Сутність та функції фінансів підприємств.
2. Валовий дохід.
3. Фонд оплати праці.
4. Економічний зміст прибутку і його розподіл.
5. Основні та оборотні кошти підприємства.
6. Взаємовідносини підприємств з фінансово-кредитною системою.

Література

1. *Андре Бабо*. Прибыль. — М.: Мысль, 1993. — С. 126–129.
2. *Балашов О. В., Козлова Г. М.* Фінансові важелі управління фірмою // Фінанси України. — 1996 — № 8. — С. 43–47.
3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001 — С. 237–254.
4. *Ейсан Нікбахт, Анжеліко Гропеллі*. Фінанси. — К.: Глобус, 1993 — С. 3–17.
5. *Кондратьев О. В.* Оцінка фінансової стійкості підприємств та її показники // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 44–52.
6. *Кудряшов В. П.* Фінанси. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 44–79.
7. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія). — К.: КНЕУ, 2002. — С. 75–101.
8. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захояя. — К.: МАУП, 2002. — С. 122–148.
9. *Финансы* / Под ред. В. М. Радионовой. — М.: Финансы и статистика, 1995. — С. 99–175.
10. *Финансы: Учебник* / Под ред. А. М. Ковалевой. — М.: Финансы и статистика, 1997. — С. 60–94.

Тема 4. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Економічна сутність податків та їх функції

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими регуляторами є передусім податки, які забезпечують вилучення й перерозподіл створеного ВВП і формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Економічну категорію “податок” треба розглядати в таких аспектах:

- за економічною сутністю;
- за формою вияву;
- з організаційно-правової сторони.

Економічна сутність податків характеризується грошовими відносинами, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами. Специфічне суспільне призначення цих грошових відносин — мобілізація грошових коштів у розпорядження держави.

Сутність податків як економічної категорії виявляється в їхніх функціях, стосовно яких існують різні погляди. Деякі економісти наділяють податки функціями, притаманними й фінансам, тобто розподільчою і контрольною [12], інші розглядають фіскальну та економічну функції [15]. Іноді економічну функцію поділяють на регулюючу та стимулюючу [11].

Фіскальна функція є важливою у характеристиці сутності податків, вона визначає їхнє суспільне призначення. З огляду на роль цієї функції у формуванні бюджетного фонду податкові надходження мають бути постійними, стабільними й рівномірно розподілятися за регіонами.

Через *економічну функцію* податків держава впливає на процес відтворення, стимулюючи або стримуючи його розвиток,

посилюючи або послаблюючи нагромадження капіталу, розширюючи або зменшуючи платоспроможний попит населення. У процесі реалізації цієї функції забезпечується стимулюючий вплив на виробничу й невиробничу сфери суспільства шляхом диференціації ставок і запровадження різних пільг, преференцій та ін.

Суть *регулюючої функції* полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників. На думку прихильників *розподільчої функції*, з її допомогою здійснюється формування дохідної частини бюджету з подальшим спрямуванням цих доходів на фінансування різноманітних заходів, пов'язаних із реалізацією державою своїх функцій. Шляхом *контрольної функції* оцінюється ефективність кожного податку і податкової системи в цілому.

Конкретними формами вияву категорії податку є види податкових платежів, які встановлюються законодавчими органами влади. З організаційно-правової сторони *податок* — це обов'язковий платіж, який надходить до бюджетного фонду у визначених законом розмірах і встановлені строки.

Податки класифікують за кількома ознаками: за формою оподаткування; за економічним змістом об'єкта оподаткування; залежно від рівня державних структур, які їх установлюють; за способом стягнення; за джерелами сплати.

Для визначення місця й ролі податків в економічній структурі країни слід насамперед відповісти на питання: яку частину сукупної створеної вартості вилучає держава за допомогою податків і які соціально-економічні процеси криються за цим. Відповідь на це запитання дає можливість зрозуміти значення податків у системі державного регулювання економіки, їхній вплив на економіку та визначити податкове навантаження на товаровиробника. Питома вага податків у ВВП постійно змінюється під впливом економічних, політичних і соціальних факторів, у тому числі й тих, що внутрішньо притаманні розвитку податків як фінансової категорії.

Система оподаткування в Україні

З терміном “податки” тісно пов'язані поняття “податкова система”, “податковий механізм” і “податкова політика”.

Податкова система — сукупність різних видів податків, які стягуються в державі з юридичних і фізичних осіб.

Податковий механізм — сукупність організаційно-правових норм і методів управління оподаткуванням.

Податкова політика — діяльність держави у сфері встановлення і стягнення податків.

Розгляд цієї теми саме в аспекті аналізу тенденцій розвитку податкової системи, з визначенням частки податків у ВВП має неабияке значення, бо знання цього показника впродовж певного історичного періоду, з урахуванням загальних потреб і пріоритетів соціально-економічного розвитку країни дає можливість оцінити існуючу в країні податкову політику.

При визначенні податкової системи слід спиратися на детально розроблену теорію податків, творцями якої є видатні представники економічної науки: Адам Сміт, Давід Рікардо, Поль Самуельсон, Дж. Коен Стюарт та інші.

Податкова система кожної держави відображає її специфічні умови. В Україні формування власної податкової системи розпочалося з проголошенням незалежності в серпні 1991 р. Було запроваджено в дію нові податкові закони, які сформували основу податкової системи України й напрям податкової політики (табл. 1).

Податки — одне з головних джерел прибутку держави. Це завжди компроміс між потребами бюджету і можливостями виробників. Сплата податків — основна форма взаємовідносин фізичних і юридичних осіб з державою, пряме зобов'язання громадян перед нею.

Чинну в Україні систему оподаткування доцільно розглядати у двох напрямках: “населення” і “підприємницькі структури”. Необхідно ознайомитись із законодавчими актами, які визначають сучасну податкову систему України, продумати питання ефективності сучасної податкової політики та можливі напрями її вдосконалення.

Заходи, здійснені як нашою країною, так і більшістю розвинених країн, спрямовані на реформування податкової системи і зосередження уваги саме на прибутковому оподаткуванні, тому що воно відіграє роль найважливішого фіскального регулюючого інституту держави. Нині прибуткове оподаткування підприємств домінує з-поміж прибуткових податків в Україні. Цей податок залишається пріоритетним серед доходів бюджету України і водночас важливим регулюючим інструментом держави. Так, згідно із звітністю Державної податкової адміністрації

Система оподаткування в Україні

Таблиця 1

Оподаткування юридичних осіб				Оподаткування фізичних осіб
Не-прямі податки	Прямі податки	Внески в державні цільові фонди	Інші податки, збори, платежі	
Податок на додану вартість	Податок на прибуток підприємств і організацій	Пенсійний фонд	Сплата компенсації витрат на геологорозвідувальні роботи	Прибутковий податок з громадян
Акцизний збір	Плата за землю	Фонд соціального страхування	Плата за спеціальне використання природних ресурсів	Податок на промисел
Мито	Податок із власників транспортних засобів Плата за майно підприємств (проект)	Фонд зайнятості На будівництво, ремонт і експлуатацію автомобільних шляхів Фонд від нещасного випадку на виробництві	Плата за забруднення навколишнього середовища Державний збір Місцеві податки та збори	Плата за землю Податок з власників транспортних засобів Мито Державний збір Внески в Пенсійний фонд Місцеві податки і збори Податки на нерухомість громадян (проект)

України, питома вага податку на прибуток у загальній сумі доходів бюджету має тенденцію до зниження.

Розмір частки податків у ВВП і темпи її зростання протягом останніх років свідчать про регресивний характер податкової

політики у перші роки реформування і пояснюються державною фіскальною політикою економічного регулювання. Це, у свою чергу, зумовлено економічними проблемами, з якими стикається Україна, як і багато інших країн, що стали на шлях реформування економіки: інфляцією та дефіцитом бюджету, падінням темпів економічного розвитку, низькою ефективністю виробництва. Одним з важливих напрямів вирішення цих проблем є побудова оптимальної податкової системи, здатної виконувати однаковою мірою фіскальну й стимулювальну функції. Податкова система покликана реально впливати на зміцнення ринкових засад господарювання, сприяти розвитку підприємництва й водночас служити бар'єром на шляху соціального зубожіння низькооплачуваних категорій громадян. Важливе значення має прийняття податкового кодексу.

Принципи організації та побудови податкової системи

Принципами організації податкової системи будь-якої держави є:

- загальність — платити мають усі, без винятку, громадяни держави;
- обов'язковість — платити повинні усі обов'язковим чином;
- економічна ефективність — сплата податків не має перешкоджати ефективній фінансово-господарській діяльності фізичних та юридичних осіб держави;
- фіскальна ефективність — сплата податків має гарантувати стабільне і постійне надходження у бюджет податків, сума яких буде достатня для забезпечення виконання усіх функцій держави.

Обов'язковими властивостями податкової системи є:

- максимально можлива для платників податків простота їх сплати;
- соціальна справедливість — порядок сплати податків має бути прогресивним, тобто особи, які одержують великі прибутки, мають відповідно сплачувати податків більше, ніж особи з мінімальним або низьким обсягом прибутків;
- неможливість ухилення від сплати податків.

Прогресивність оподаткування полягає в прямо пропорційній залежності розміру податку від розміру майна або прибутку суб'єкта економічної діяльності. Існує три варіанти прогресивності:

1) пропорційні податки, розмір яких пропорційний розмірам прибутку або майна суб'єкта економічної діяльності;

2) регресивні податки, розмір яких зростає повільніше порівняно з розмірами прибутку або майна суб'єкта економічної діяльності;

3) прогресивні податки, розмір яких зростає швидше, ніж розміри прибутку або майна суб'єкта економічної діяльності.

Всім наведеним вище вимогам до системи оподаткування відповідає оподаткування:

1) рентних прибутків (насамперед від експлуатації природних ресурсів);

2) прибутків від рухомої та нерухомої власності;

3) діяльності, пов'язаної з негативними екологічними і соціальними наслідками.

Принципами побудови податкової системи, згідно зі ст. 3 Закону України “Про систему оподаткування” (1997) є:

1) стимулювання підприємницької діяльності й інвестиційної активності — цьому служить введення пільг з оподаткування прибутку, спрямованого на розвиток виробництва (як один з можливих варіантів стимулювання розвитку економіки);

2) обов'язковість сплати податків усіма суб'єктами економічної діяльності;

3) рівнозначність сплати податків як фізичними, так і юридичними особами;

4) пропорційність сплати податків залежно від рівня прибутків суб'єктів економічної діяльності держави або розмірів майна;

5) недопущення податкової дискримінації — однаковий підхід усіх суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, у тому числі нерезидентів);

6) соціальна справедливість — забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених прошарків населення шляхом визначення економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму прибутків громадян і використання диференційованого та прогресивного оподаткування громадян, які одержують високі й надвисокі прибутки;

7) стабільність — забезпечення незмінності податків і зборів та їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;

8) економічна обґрунтованість встановлюваних податків, їх ставок і термінів сплати;

9) рівномірність сплати податків — встановлення термінів сплати податків і зборів, виходячи з необхідності забезпечення своєчасності надходження коштів у бюджет;

10) компетенція — встановлення і скасування податків і пільг з оподаткування здійснюється відповідно до законодавства;

11) єдиний підхід — забезпечення єдиного підходу до розроблення податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку, об'єкта оподаткування, джерела сплати податку, податкового періоду, ставок податку;

12) доступність — порядок і механізм сплати має бути зрозумілий усім платникам;

13) стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції.

Прямі та непрямі податки

За формою оподаткування всі податки поділяють на прямі і непрямі (табл. 2).

Система прямих і непрямих податків

Таблиця 2

Податки					
прямі			непрямі		
особисті	реальні	фіскальні монополії	акцизи		мити
			специфічні	універсальні	
Подушний	Земельний	Для окремих товарів	Для окремих товарів	Податок на додану вартість З продажу (купівлі) З обігу	Статистичне
Прибутковий	Домовий				Фіскальне
Майновий	Промисловий				Протекціоністське
На спадщину і дарування	На грошовий капітал				Преференційне Зрівняльне

Прямі податки встановлюються безпосередньо стосовно платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового пресу, за якого більше платять ті члени суспільства, які мають більші прибутки.

Непрямі податки встановлюють у цінах товарів та послуг; їх розміри для окремого платника прямо не залежать від його прибутків. Непрямі податки зараховуються в ціну, і їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає.

Прямі податки. Відмінність між особистими і реальними податками полягає у співвідношенні платника й об'єкта оподаткування:

- за особистих податків первинним явищем є платник, а вторинним — об'єкт оподаткування;
- за реальних податків первинним є об'єкт оподаткування, а вторинним — платник.

Особисті податки встановлюються персонально для конкретного платника. Реальні податки припускають оподаткування майна за зовнішніми ознаками. До них належить земельний, домовий, промисловий податки, податок на грошовий капітал. У сучасних умовах ширше застосовуються особисті податки, з яких найбільшого поширення набули прибутковий і майновий.

Прибутковий податок дає можливість визначити пряму залежність між прибутками платника та його платежами у державний або місцевий бюджети. Залежно від форми прибутку він буває двох видів — з прибутку фізичних і юридичних осіб. Може бути дві системи стягування: за місцем виплати заробітної плати і при поданні декларації про прибуток. Податок з прибутків фізичних осіб стягується з особистих прибутків громадян — заробітної плати й інших прибутків, а також персоналізованого прибутку підприємств.

Податок з прибутків юридичних осіб стягується із загального прибутку підприємств, у формі якого виступає прибуток підприємства.

Стягування прибуткового податку може відбуватися відповідно до двох систем: шедулярної та глобальної.

За *шедулярної системи* оподаткування здійснюється окремо за кожним видом прибутків.

Глобальна система припускає оподаткування сукупного прибутку.

На 1 січня 2004 р. в Україні ставка податку на прибуток підприємств визначена в розмірі 25 % (до цього — 30 %).

Майновий податок встановлюється стосовно майна, що перебуває у власності певного платника. Джерелом його сплати є прибутки фізичних та юридичних осіб.

Принципами функціонування майнових податків є:

- 1) необхідність оподатковувати податком власне майно, а не його власника;
- 2) оподаткування майна, що належить фізичним і юридичним особам, має бути однаковим. Це стосується як розміру податкової ставки, так і механізму стягнення податку;
- 3) на початковому етапі процесу реформування податкової системи доцільне введення майнового податку як можливої альтернативи податку з прибутку.

В Україні Проектом податкового кодексу передбачається введення податку на майно підприємств у розмірі 2 % від балансової вартості основних фондів і нематеріальних активів.

Відповідно до проекту Закону про податок на нерухоме майно громадян власники житлових будинків і квартир ринковою вартістю від 3500 євро щорічно сплачуватимуть 0,25 % від вартості майна, понад 35 160 євро — 0,5 %. Для всіх інших видів майна ставку передбачається встановити у розмірі 0,25 %.

Подушний податок визначається персонально для фізичної особи, безвідносно до рівня її прибутків і розміру майна. Сума податку фіксована, за збільшення прибутків частка податків у них зменшується. В Україні даний вид податку не стягується.

Податок на спадщину і дарування є різновидом майнового оподаткування. Має разовий характер, стягується при переході власності від однієї особи до іншої. Джерелом сплати цього виду податку можуть бути власні кошти платника або кошти, отримані від реалізації частини майна. В Україні податок на спадщину і дарування стягується через систему державного збору. Ставки мита диференційовані для прямих і побічних спадкоємців. В Україні ставка податку для прямих спадкоємців становить 0,5 % від вартості спадщини або подарунку.

Податок на нерухоме майно: проектом Закону України “Про податок на нерухоме майно (нерухомість)” пропонується оподатковувати будівлі та споруди за ставкою, яка встановлюється органами місцевого самоврядування при затвердженні бюджету на черговий податковий рік, у розмірах не нижче 0,2 % та не вище 1 % до бази оподаткування.

Об'єктом оподаткування нерухомості є житлові будинки або їх частини (квартири), садові будинки, дачі, гаражі та інші будівлі, споруди, їх структурні компоненти та додаткові прибудови. Не підлягають оподаткуванню будівлі громадян у розрахунок 21 м² загальної площі такої будівлі на кожного члена сім'ї плюс 10 м² на сім'ю.

Серед реальних податків поширені земельний та промисловий.

Об'єктом оподаткування *земельного податку* є площа земельної ділянки. Диференціація ставок залежить від родючості ґрунту і місця перебування ділянки.

Промисловий податок стягується з різних видів промислів, що приносять прибуток. Він не передбачає точного обліку прибутків, а оподаткування здійснюється за зовнішніми ознаками майна, що пов'язано з одержанням прибутку. В Україні податок на промисел сплачується фізичними особами у вигляді плати за патент на право разової торгівлі. Проектом Податкового кодексу передбачається скасування цього податку як такого, що не відповідає потребам формування бюджету.

Домовий податок устанавлюється на житлові будівлі та приміщення для торгівлі на підставі їх оцінки за зовнішніми ознаками. В Україні не застосовується.

Податок на грошовий капітал поширюється на кошти, вкладені в цінні папери, з обліком прибутку, який вони приносять. Більш поширеним є оподаткування не грошового капіталу, а фактичного прибутку, отриманого від функціонування капіталу. В Україні не застосовується.

Непрямі податки. Поділяються на дві підгрупи залежно від характеру торговельної діяльності. Внутрішня торгівля пов'язана з використанням акцизів і фіскальних монополій. Зовнішня торгівля характеризується встановленням мита на товари, що експортуються й імпортуються. Непрямі податки зараховуються в ціну товарів і сплачуються споживачами цих товарів.

Акцизи — непрямі податки, що стягуються у вигляді додатку до ринкової ціни. Акцизний збір устанавлюється на високо-рентабельні товари, а також на товари, виробництво яких є монополією держави. Ставки акцизних зборів передбачені у твердій сумі до одиниці товару і змінюються залежно від виду товару. Платниками є суб'єкти підприємницької діяльності — виробники й імпортери підакцизних товарів.

До підакцизних товарів належать: лікєро-горілочані вироби, тютюнові вироби, хутра, ювелірні вироби, автомобілі тощо, всього 30 найменувань.

Процес збору акцизу має такі недоліки:

1) перелік підакцизних товарів формується за суб'єктивними ознаками (наприклад, зарахування певного товару до товарів тривалого користування);

2) специфічні ставки застосовуються не тільки для порівняння за ціною товару, а й для товарів, ціни на які різняться в 10–20 разів;

3) відсутній механізм адміністративного контролю за підакцизними товарами, що експортуються або використовуються для виготовлення інших підакцизних товарів, а також за тими, що мають подвійне функціональне призначення, наприклад спирт.

Податок на додану вартість — фіскально-регулюючий інструмент, що, як правило, запроваджує високорозвинена країна для обмеження споживання. Це універсальний акциз, що є податком на споживання, і його введення має економічний зміст у країнах з економікою, яка характеризується перманентним зростанням.

Порядок стягнення податку на додану вартість досить складний і високівартісний; встановлення пільг є порівняно важким процесом. В Україні з моменту введення податку на додану вартість до 200 разів змінювалися порядок його сплати, відсотки, терміни сплати. Економічна сутність цього виду податку полягає в тому, що він не поширюється на перенесену вартість, яка вже була до цього обкладена податком.

Податок на додану вартість є універсальним непрямим податком на споживання, одним з видів загальної категорії “непрямі податки”, до якої також належать податок з обігу, податок з продажу та податок з реалізації. Водночас податок на додану вартість є прогресивнішим, ніж податок з продажу, який має обмежену податкову базу.

В Україні, як і в більшості країн, де діє цей податок, застосовується непрямий метод оцінки доданої вартості — метод податкового кредиту, тобто сума податку, що підлягає сплаті до бюджету, визначається як різниця між сумами податку, отриманого від покупців, і сумами податку, сплаченого поставальниками.

Податком з продажу (купівлі) оподатковується сукупний обсяг продажу або купівлі товарів.

Податок з обігу враховує товарний обіг і обіг послуг.

Фіскальна монополія — інший вид непрямого оподаткування. Сутність її полягає в тому, що держава встановлює таку ціну на товар, яка забезпечує певні стабільні й постійні надходження в державний бюджет. За економічним змістом фіскальна монополія виражає прибуток від реалізації монополізованих товарів.

Монополія держави може бути частковою і повною. За часткової монополії монополізується:

- тільки процес ціноутворення;
- процес ціноутворення і виробництва окремих товарів;
- процес ціноутворення і реалізації товарів.

За повної монополії держави вона залишає за собою право на виробництво і реалізацію окремих товарів за встановленими державними органами ціноутворення цінами.

З історії відомо, що об'єктом фіскальної монополії виступали, як правило, споживчі товари широкого вжитку: сіль, спиртні напої, тютюн, сірники тощо. Нині фіскальна монополія стала архаїчною формою оподаткування.

Мито встановлюється при ввозі та вивозі товарів через кордон держави. Мито буває:

- *статистичне* — встановлюється з метою обліку експорту й імпорту товарів в умовах вільної зовнішньої торгівлі;
- *фіскальне* — встановлюється на товари зі стійким попитом;
- *протекціоністське* — вводиться в односторонньому порядку з метою захисту внутрішнього ринку від конкуренції з боку товарів іноземного виробництва. Його розмір має забезпечувати цінову перевагу вітчизняних товарів на внутрішньому ринку;
- *антидемпінгове* — вводиться також для захисту внутрішнього ринку;
- *преференційне* — встановлюється на двосторонній основі з метою розвитку міжнародної торгівлі;
- *зрівняльне* — встановлюється за згодою торгуючих сторін, повинне зрівноважити ціни на іноземні та вітчизняні товари з метою уникнення цінової конкуренції між ними.

У сучасних умовах економічно доцільним, з точки зору поповнення бюджету, може бути введення специфічного мита.

Доцільність його існування підтверджується практичним досвідом розвинених держав світу, де використовується ця система. Наприклад, у Великобританії ставки акцизного збору базуються на кількості тютюнової продукції, яка ввозиться або виробляється.

Введення специфічного мита дає змогу:

- уникнути можливості маніпуляцій з митною вартістю товару і відповідно забезпечити надходження усієї суми податків у бюджет;
- наблизитись до вже існуючих принципів і параметрів оподаткування у сусідніх державах (Росії, Білорусії, Словаччині тощо), і це робить не вигідним перепродаж і контрабанду тютюнових та алкогольних виробів з території цих держав, а також розширює базу оподаткування;
- стимулювати ввезення в Україну високоякісних товарів, на які є попит, на противагу дешевим товарам низької та сумнівної якості.

Перевагою непрямих податків є те, що вони формують прибутки державного бюджету. Недолік полягає в тому, що їх сплата не залежить від розміру прибутків, а це негативно впливає на рівень та якість умов життя вразливих верств населення.

Загальнодержавні і місцеві податки

Загальнодержавні податки. Встановлюються Верховною Радою України і стягаються на всій території України. До них належать:

1) податок на додану вартість (за способом стягнення може бути: одноетапним, багатоетапним, кумулятивним (каскадним), некумулятивним). Проектом Податкового кодексу передбачається зниження ставки податку на додану вартість з 20 % до 17 %. З них 15 % планується спрямовувати на формування поточного бюджету і 2 % — на формування бюджету розвитку;

2) акцизний збір. Перелік товарів (продукції), на які встановлюється акцизний збір, визначається і обмежується переліком підакцизних товарів, які зазначені у Законах України: “Про ставки акцизного збору і ввізного мита на тютюнові вироби” від 6 лютого 1996 р., “Про ставки акцизного збору і ввізного мита на спирт етиловий та алкогольні напої” від 7 травня 1996 р., “Про ставки акцизного збору і ввізного мита на

деякі транспортні засоби та шини до них” від 24 травня 1996 р., “Про ставки акцизного збору і ввізного мита на деякі товари (продукцію)” від 11 липня 1996 р. Проектом Податкового кодексу пропонується виключення з переліку підакцизних товарів ювелірних виробів та золота;

- 3) податок на прибуток підприємств;
- 4) податок на прибутки фізичних осіб (оподаткування заробітної плати, з 1 січня 2004 р. становить 13 %);
- 5) мито;
- 6) державний збір;
- 7) податок на нерухоме майно;
- 8) плата (податок) на землю;
- 9) рентні платежі;
- 10) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів (єдине джерело державних дотацій дорожнього господарства);
- 11) податок на промисел;
- 12) збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;
- 13) збір за спеціальне використання природних ресурсів;
- 14) збір за погіршення екологічного стану навколишнього природного середовища;
- 15) збір на обов’язкове соціальне страхування;
- 16) збір на обов’язкове пенсійне страхування;
- 17) збір у Державний інноваційний фонд;
- 18) плата за торговельний патент на окремі види підприємницької діяльності;
- 19) фіксований сільськогосподарський податок;
- 20) збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- 21) гербовий збір (застосовувався до 1 січня 2000 р.);
- 22) єдиний збір, що стягується у пунктах пропуску через державний кордон України;
- 23) збір за використання радіочастотного ресурсу України.

Місцеві податки. До них належать:

1. *Податок на рекламу.* Сплачується з усіх видів оголошень і повідомлень, які подаються з комерційною метою за допомогою засобів масової інформації, афіш, плакатів, інших

технічних засобів на вулицях, магістралях, майданчиках, будинках, у транспорті та в інших місцях. Об'єкт оподаткування — вартість послуг за розміщення реклами; ставка оподаткування — не більше 0,1 % вартості послуг за розміщення одноразової реклами та 0,5 % — за розміщення реклами на тривалий час. Строк сплати до бюджету — під час оплати послуг за розміщення реклами.

2. *Комунальний податок*. Обов'язковий для встановлення місцевою владою; стягується з підприємств та організацій, крім бюджетних установ, організацій та планово-дотаційних підприємств. Об'єкт оподаткування — річний фонд оплати праці, обчислений, виходячи з розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Ставка оподаткування — не більше 10 % неоподаткованого мінімуму доходів громадян на місяць для кожного середньоспискового працівника. Строк сплати до бюджету — в порядку, визначеному місцевими радами.

Місцеві збори:

1) *збір на паркування автотранспорту* (обов'язковий для встановлення місцевою владою). Платниками є юридичні особи і громадяни, які паркують автомобілі у спеціально обладнаних або відведених для цього місцях. Ставка — до 3 % мінімальної зарплати у спеціально обладнаних місцях, до 1 % — у відведених місцях;

2) *ринковий збір* (обов'язковий для встановлення місцевою владою). За станом на 1 січня 2004 р. в Україні нараховувалося до 4000 ринків;

3) *збір за видачу ордера на квартиру* (обов'язковий для встановлення місцевою владою). Сплачується за послуги, пов'язані з видачею документа, який дає право на заселення до квартири. Ставка — до 30 % мінімальної зарплати;

4) *курортний збір*. Платники — громадяни, які прибувають у курортну місцевість. Ставка — до 10 % мінімальної зарплати;

5) *збір за участь у бігах на іподромі* (за участь у розіграші кіноспортивної лотереї). Стягується з юридичних осіб та громадян, які виставляють своїх коней на змагання комерційного характеру. Ставка — до трьох мінімальних зарплат за кожного коня;

6) *збір за виграш на бігах на іподромі*. Стягується адміністрацією іподромів з осіб, які виграли в грі на тоталізаторі на іподромі, під час видачі їм виграшу;

7) *збір з осіб, що беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі*. Стягується у вигляді відсоткової надбавки до плати, яка визначена за участь у грі. Ставка — до 5 % надбавки до плати за участь у грі;

8) *збір за право використання місцевої символіки*. Стягується з підприємств та організацій за використання місцевої символіки (герба міста або іншого населеного пункту, назви чи зображення архітектурних, історичних пам'яток) з комерційною метою. Об'єкт оподаткування — вартість виробленої продукції, виконаних робіт та наданих послуг з використанням місцевої символіки; ставка оподаткування — з юридичних осіб не більше 0,1 % вартості виробленої продукції, виконаних робіт та наданих послуг з використанням місцевої символіки. Термін сплати до бюджету — в порядку, визначеному місцевими радами;

9) *збір за право проведення кіно- і телезйомок*. Сплачують комерційні кіно- і телеорганізації, організації з іноземними інвестиціями та зарубіжні організації, які здійснюють зйомки, що потребують від місцевих органів державної виконавчої влади додаткових заходів (виділення наряду міліції, оточення території зйомок тощо). Об'єкт оподаткування — фактичні витрати на проведення зйомок. Ставка оподаткування — граничний розмір не може перевищувати фактичних витрат на здійснення зазначених заходів. Термін сплати до бюджету — в порядку, визначеному місцевими радами;

10) *збір за проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей*. Сплачується підприємствами та організаціями, які мають дозвіл на проведення аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей. Об'єкт оподаткування — вартість товарів, заявлених до місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу, виходячи з їх початкової ціни або суми, на яку випускається лотерея. Ставка оподаткування — не більше 0,1 % вартості товарів, заявлених до місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу або від суми, на яку випускається лотерея. Термін сплати до бюджету — за три дні до здійснення місцевих аукціонів, конкурсного розпродажу або під час одержання дозволу на ви-

пуск лотерей. Сплачується в порядку, визначеному місцевими радами;

11) *збір за проїзд на території прикордонних областей автотранспорту*, що відправляється за кордон;

12) *збір за надання дозволу на розміщення об'єктів роздрібно-ї торгівлі та сфери послуг* (обов'язковий для встановлення місцевою владою). Стягується з підприємств та організацій, які реалізують продукцію або товари. Об'єкт оподаткування — послуги, пов'язані з оформленням та наданням дозволу на торгівлю у спеціально відведених для цього місцях, — залежно від площі торговельного місця, його територіального розміщення та виду продукції. Ставка оподаткування — не більше 20 неоподаткованих мінімумів доходів громадян для суб'єктів, які постійно здійснюють торгівлю у спеціально відведених для цього місцях, і одного неоподаткованого мінімуму громадян на день — за одноразову торгівлю. Термін сплати до бюджету — в порядку, визначеному місцевими Радами;

13) *збір з власників собак* (обов'язковий для встановлення місцевою владою, раніше не передбачався).

Місцеві податки і збори, механізм і порядок їх сплати встановлюються сільськими, селищними, міськими радами народних депутатів, крім зборів за проїзд територією прикордонних областей автотранспорту, що відправляється за кордон, який встановлюється обласними радами народних депутатів.

Становлення і розвиток податкової системи України

Суми, отримані від місцевих податків і зборів, зараховуються до місцевих бюджетів.

Податкове законодавство України на сьогодні складається приблизно з 7 тисяч підзаконних актів. Внаслідок існування податкового законодавства в його нинішньому вигляді до 60 % ВВП України створюється в “тіньовій” економіці. Учасники суспільного виробництва у тіньовому секторі, як правило, не сплачують ніяких податків ні в державний, ні у місцеві бюджети або ці надходження становлять порівняно мізерні суми.

З підприємств стягується до 50 %, а в більшості випадків — 80–90 % прибутку, практично нічого не залишається на розвиток самого підприємства. Водночас досвід країн з розвинутою економікою свідчить, що граничний сумарний розмір оподат-

кування не може перевищувати 1/3 обсягу прибутку, отриманого підприємством. Перевищення цього рівня підриває основи суспільно-економічного відтворення, призводить до розбалансування економіки і загрози соціального вибуху. Наприклад, у всьому світі підприємства відраховують 5 % від прибутку на сплату за землю, в Україні — 80 % (за перебування в центрі міст). Нині при складанні проекту Податкового кодексу ця норма переглядається.

Існує визначення граничного рівня оподаткування прибутку підприємств — крива Лаффера. Відповідно до неї сумарна ставка прямих і непрямих податків у середньому не повинна перевищувати 37,7 %. У цьому випадку бюджет одержує всі необхідні й заплановані надходження.

У європейських країнах населення сплачує 5 основних податків:

- прибуткові податки з приватних осіб і підприємств (податок на прибуток);
- податок на додану вартість (застосовується у 28 країнах із 156);
- податки на заробітну плату, сплачуються і роботодавцями, і працюючими;
- податок на майно в будь-якій формі;
- акцизи.

На сьогодні в Україні необхідним є здійснення податкової реформи, головна мета якої:

1) реструктуризація податкового навантаження, приведення його у відповідність до структури економіки;

2) зниження податкового тиску, скорочення кількості податків і спрощення правил їх сплати;

3) перенесення акценту з “умовно-змінних” податків, що зростають пропорційно зростанню ділової активності підприємства (податок на прибуток, податок на додану вартість), на “умовно-постійні” податки (податки на майно, користування природними ресурсами), що заохочують активніші й ефективно працюючі підприємства;

4) широке використання податкових стимулів: податкових канікул; податкових пільг на інвестиції; податкових вільних економічних зон.

Таким чином, для розбудови ефективної економіки розвиток податкової системи має бути спрямований на стимулювання підприємницької активності виробників. Оптимізація оподаткування, досягнення балансу між економічною ефективністю й соціальною справедливістю — загальна мета податкової політики країн із розвинутою ринковою економікою.

Основні поняття

Джерело сплати — прибуток, з якого сплачуються податки.

Ефект Олівера-Танзі — падіння реального розміру податків, що збираються, в разі різкого зростання цін на товари та послуги.

Об'єкт обкладання податками — прибуток або майно, стосовно якого обчислюються податки.

Одиниця обкладання — одиниця виміру оподатковуваного об'єкта, стосовно якого визначаються нормативи і ставки обкладання. Вони можуть встановлюватися у твердих розмірах (наприклад, у гривнях на одиницю обкладання) і у відсотках.

Платник податків — фізична або юридична особа, яка безпосередньо сплачує певний вид платежу в бюджет.

Податки — обов'язкові платежі, що сплачуються на користь держави юридичними та фізичними особами.

Податковий період — термін, за який відбуваються нарахування і сплата податку.

Система оподаткування — сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів у бюджет; внесків у державні цільові фонди, що стягуються у встановленому законом порядку.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте наукові основи побудови податкової системи держави.
2. Чи враховані податкові концепції видатних економістів світу при побудові податкової системи України на сучасному етапі?
3. У чому полягає податкова концепція А. Лаффера? Як вона відображена у податковій системі України?
4. У чому полягають об'єктивна необхідність податків, їх соціально-економічна сутність і функції?
5. Охарактеризуйте механізм оподаткування.

6. Дайте характеристику класифікації податків, її ознакам.
7. Перелічіть види і форми податків.
8. Охарактеризуйте сутність податкової системи та її місце в економічній системі держави.
9. Обґрунтуйте наукові засади побудови податкової системи. Яке значення має податкова концепція А. Лаффера для побудови науково обґрунтованої податкової системи держави?
10. Дайте характеристику податкової системи України та основних етапів її становлення.
11. Якими законами та іншими нормативними актами регулюється функціонування податкової системи України?
12. Охарактеризуйте поняття, сутність, завдання і принципи податкової політики.
13. У чому полягають особливості податкової політики України на сучасному етапі реформування економіки?
14. Поясніть механізм податку на додану вартість, акцизного збору і мита.
15. Розкрийте механізм прибутку з підприємств, прибуткового оподаткування населення, плати за ресурси.
16. Охарактеризуйте механізм місцевих податків і зборів.
17. На які державні органи покладено функцію обчислення і стягнення податків? Назвіть їхні права та обов'язки.
18. Перелічіть форми і методи контролю за правильним обчисленням і сплатою податків.

План семінарських занять

1. Сутність і функції податків. Елементи і класифікація податків.
2. Види податків та податкові пільги.
3. Система оподаткування в Україні.
4. Основні види податків і зборів з підприємств, установ і організацій в Україні. Платежі населення в бюджет.

Література

1. *Аржанцев Ю. С.* Прибутковий податок і розширення бази і зниження ставок // *Фінанси*. — 1997. — № 2. — С. 108–111.
2. *Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 69–91.

3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 197–238.
4. *Вишневський В. П.* До питання про реформу податкової системи України // *Фінанси України.* — 1996. — № 12. — С. 64–77.
5. *Збірник* нормативних та інструктивних документів з оподаткування підприємницької діяльності. — Львів: НКВЦ “Ельф”, 1993. — С. 11–191.
6. *Красоватий А. І.* Вдосконалення податку на додану вартість // *Фінанси України.* — 1996. — № 9. — С. 96–100.
7. *Общая теория финансов* / Под ред. Л. А. Дробоздиной. — М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. — С. 91–111.
8. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія) . — К.: КНЕУ, 2002. — С. 136–167.
9. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів). — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 58–77.
10. *Плішко І.* Оподаткування прибутку підприємств в умовах становлення ринкових відносин // *Фінанси України.* — 1996. — № 9. — С. 110–114.
11. *Податкова система України: Підручник* / За ред. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — С. 18–33.
12. *Теория финансов: Учеб. пособие* / Под ред. Н. Е. Заяц, М. К. Фисенко. — Минск: Вышейш. шк., 1997. — С. 120–143.
13. *Токарева Т. А., Папіка А. А.* Удосконалення податкового механізму — важлива умова зміцнення доходів місцевих бюджетів // *Фінанси України.* — 1996. — № 11. — С. 100–106.
14. *Удосконалення системи оподаткування* // *Фінанси України.* — 1997. — № 1. — С. 5–12.
15. *Финансы: Учебник* / Под ред. В. М. Радионовой. — М.: Финансы и статистика, 1995.

Тема 5. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНИЙ УСТРІЙ

Сутність бюджету України та його функції

Вивчаючи цю тему, потрібно зрозуміти сутність бюджету як фінансової категорії, його призначення, місце і роль у загальній системі фінансових відносин, ознайомитись з бюджетним устроєм і бюджетною системою України, бюджетним процесом. Розкриваючи поняття “бюджет”, доцільно відобразити три його найважливіші характеристики: форму, матеріальний зміст та економічну природу.

Бюджет розглядається як самостійна економічна категорія. Будучи частиною фінансів, вона характеризується тими самими ознаками, що фінанси у цілому, але водночас має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин, а саме:

1) бюджет є особливою економічною формою перерозподільчих відносин, пов’язаних із вилученням частки національного доходу державою і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства та окремих адміністративно-територіальних формувань;

2) за допомогою бюджету відбувається перерозподіл національного доходу, рідше — національного багатства, між окремими галузями народного господарства, адміністративно-територіальними формуваннями, сферами суспільної діяльності;

3) пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

4) сфера бюджетного розподілу посідає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовим значенням бюджету порівняно з іншими ланками.

Звідси можна зробити висновок щодо специфічного суспільного призначення бюджету — задоволення потреб суспільства та його адміністративно-територіальних формувань.

Необхідно виділяти і розрізняти поняття “бюджет”, “бюджетний механізм”, “бюджетна політика”, “бюджетна система”, “бюджетний устрій”, “бюджетний процес”, “бюджетне регулювання”, “бюджетні права”.

За своєю економічною сутністю *бюджет* — це грошові відносини, які виникають між державою, з одного боку, та юридичними і фізичними особами — з другого, у процесі перерозподілу національного доходу (частково і національного багатства) у зв’язку з формуванням і використанням бюджетного фонду, призначеного для фінансування народного господарства, соціально-культурних заходів, потреб оборони і державного управління.

Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через акумулятивну, розподільчу (перерозподільчу) і контрольну функції. Акумулятивна функція пов’язана з концентрацією коштів у централізованому фонді держави. Завдяки розподільчій функції відбувається концентрація грошових коштів у руках держави та їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб. Контрольна функція дає змогу дізнатись, наскільки своєчасно й повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, якими фактично є пропорції у розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних ресурсів, який відображається у відповідних показниках бюджетних надходжень і видатків.

Зміст цих функцій, сфера та об’єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії. Так, зміст розподільчої функції бюджету визначається процесами перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Жодна інша ланка фінансової системи не здійснює такого різноманітного і багаторівневого перерозподілу коштів, як бюджет. Сфера дії розподільчої функції визначається тим, що у відносини з бюджетом вступають майже всі учасники суспільного виробництва.

Специфіка контрольної функції бюджету полягає в тому, що бюджет об’єктивно — через формування і використання

фонду грошових коштів держави — відображає економічні процеси, які відбуваються в структурних ланках економіки.

Використання бюджету як економічного інструменту управління економікою відображено в бюджетному механізмі, який створює держава.

Бюджетний механізм — це сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації та витрачання бюджетних коштів. Через бюджетний механізм держава регулює економіку, стимулює виробничі й соціальні процеси. До бюджетних методів регулювання економічних і соціальних процесів належать:

1) податки, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит і пропозицію;

2) бюджетне фінансування загальнодержавних програм, що забезпечують розширення виробництва і вдосконалення його структури, розвиток соціальної сфери, соціальний захист громадян;

3) фінансова підтримка окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити тощо);

4) створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів, резервів для запобігання диспропорціям у розвитку економіки.

Необхідно також звернути увагу на те, що бюджетний механізм є активним інструментом реалізації бюджетної політики. Тому перехід на ринкові відносини, зміни, які відбуваються в пріоритетах бюджетної політики, потребують радикальних змін і в бюджетному механізмі.

Бюджетний устрій і бюджетна система

Вертикальна структура бюджету за рівнями влади характеризується двома поняттями: “бюджетний устрій” і “бюджетна система”.

Бюджетний устрій показує, яким чином побудована бюджетна система, тобто це організація вертикальної структурної побудови бюджету держави за рівнями адміністративно-територіального поділу країни.

Бюджетна система відображає складові бюджету, тобто це сукупність усіх бюджетів, які формуються в даній країні згідно з її бюджетним устроєм.

Основи бюджетного устрою: виділення видів бюджетів; установа принципів побудови бюджетної системи; розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи; організація взаємовідносин між бюджетами. Виділення видів бюджетів ґрунтується на політичному устрої та адміністративно-територіальному поділі кожної країни. Існують два основні види бюджетів — центральні та місцеві. У країнах з федеральним устроєм — два різновиди центральних бюджетів: загальнодержавний та центральні для членів федерації. В Україні центральними є Державний бюджет України і Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим. Склад місцевих бюджетів відображає територіальний поділ країни: в Україні — області, райони, поселення. Відповідно місцеві бюджети поділяють на дві групи: централізовані (регіональні) — обласні, районні, міські та бюджети базового рівня — сіл, селищ, міст, районів у містах.

Для виконання своїх функцій державні органи на всіх рівнях управління повинні мати у розпорядженні відповідні фінансові ресурси. З цією метою у державі створюється розгалужена мережа бюджетів, що забезпечують акумуляцію грошових коштів регіонів для фінансування їхнього господарства, соціальної сфери, благоустрою, утримання місцевих органів законодавчої та виконавчої влади тощо. Сукупність бюджетів окремих адміністративно-територіальних формувань, яка базується на економічних відносинах і правових нормах, становить собою бюджетну систему.

У процесі формування і використання коштів окремих видів бюджетів, їх збалансування виникають фінансові відносини, регламентовані законодавством. Організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура, взаємозв'язок окремих ланок бюджетної системи, бюджетний процес і бюджетні права органів законодавчої та виконавчої влади — це елементи бюджетного устрою. Бюджетний устрій різних країн залежить від державного устрою, територіально-адміністративного поділу, рівня розвитку економіки та деяких інших специфічних особливостей кожної держави.

Головні принципи бюджетного устрою — єдність і самостійність усіх бюджетів, їх повнота, реальність і гласність. Доходи бюджетів кожного рівня формуються відповідно до податкового і бюджетного законодавства, а розподіл окремих джерел доходів між бюджетами різного рівня здійснюється за допомогою бюджетного регулювання.

Бюджетне регулювання — частковий перерозподіл фінансових ресурсів між бюджетами різних рівнів. Основними методами бюджетного регулювання є:

- 1) нормативи відрахувань до місцевих бюджетів від регулюючих загальнодержавних податків та обов'язкових платежів;
- 2) бюджетні дотації місцевим бюджетам нижчого рівня;
- 3) бюджетні субсидії та субвенції.

Бюджетне регулювання є складовою бюджетного процесу — регламентованого законом порядку складання, розгляду, затвердження і виконання державного й місцевих бюджетів. Права, що регулюють бюджетний процес, якими, згідно із Конституцією і законами України, наділені органи законодавчої та виконавчої влади на всіх етапах бюджетного процесу, мають назву бюджетних прав. Складання і виконання бюджету є функцією органів виконавчої влади; розгляд, затвердження і контроль за виконанням бюджету — функцією Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих Рад народних депутатів.

Бюджетна система і бюджетний процес в Україні

Бюджетна система України була сформована на основі Закону “Про бюджетну систему України”. На цей час її функціонування регламентується нормами “Бюджетного кодексу”. Відповідно до чинного законодавства до бюджетної системи України належать Державний бюджет України, Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети (обласні, міські, районні, міст, селищ, сіл, районів у містах).

Як зазначалося, бюджетний процес — це організація і порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету. Оскільки бюджет є системою всеохоплюючих фінансових відносин і через нього проходить значна маса грошових потоків, то бюджетний процес завжди перебуває в центрі уваги

суспільства. Він складається з двох частин — бюджетне планування і виконання бюджету.

Бюджетне планування. Охоплює складання проекту бюджету, його розгляд і затвердження. Це стрижень бюджетного процесу — виконується такий бюджет, який прийнято.

Завдання бюджетного планування визначаються необхідністю вирішення охарактеризованого вище триєдиного завдання формування бюджету:

- 1) достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- 2) оптимальний розподіл видатків за окремими групами й галузями;
- 3) збалансування бюджету.

Бюджетне планування починається з визначення можливо-го обсягу доходів. Обґрунтованість їх планування забезпечує реальність усього бюджетного процесу. Оптимальність розподілу видатків визначається ефективністю використання бюджетних коштів з позицій забезпечення економічного зростання та соціальної гармонії у суспільстві. Збалансування бюджету — найскладніше завдання, оскільки, як правило, потреби у видатках перевищують реальні можливості у формуванні доходів.

У процесі бюджетного планування використовують такі методи:

- загальний метод — балансовий;
- до окремих статей — нормативний, прямого рахунку, аналітичний.

Сутність *балансового методу* полягає в тому, що бюджет, як фінансовий план є балансом доходів і видатків. Отже, бюджет не може бути незбалансованим. Перевищення видатків над доходами неможливе, адже воно, виходячи зі схеми фінансової діяльності держави, не може бути профінансовано. Перевищення ж доходів над видатками, якщо йдеться не про бюджетний профіцит, недоречно, оскільки державі непотрібні зайві кошти (але вони можуть бути вкрай необхідні юридичним і фізичним особам, у яких вони вилучаються у процесі перерозподілу). Використання балансового методу забезпечує не тільки реальність бюджетного планування, а й збалансованість формування та розміщення фінансових ресурсів у суспільстві.

Нормативний метод є основою бюджетного планування і полягає у визначенні окремих статей доходів і видатків за встановленими нормативами. Наприклад, окремі видатки можуть визначатися за нормативами до макроекономічних показників (відповідно до Закону про освіту в Україні на її фінансування з бюджету має виділятися не менше 10 % національного доходу). Нормативи можуть мати різні рівні узагальнення — до макро- і мікроекономічних показників, у розрахунку на одного жителя, одну бюджетну установу чи оперативно-сітьовий показник (наприклад, на один клас), а також до конкретних статей видатків чи доходів.

Метод прямого рахунку передбачає деталізований розрахунок за кожним платником доходів та отримувачем бюджетних коштів. Саме він забезпечує повну прозорість бюджетного процесу і найбільшу обґрунтованість проекту бюджету. Водночас це досить трудомісткий процес, і тому його використання, особливо на рівні централізованих бюджетів, ускладнене. У процесі прямого розрахунку доходів і видатків бюджету теж використовуються нормативи, але не узагальнені, а деталізовані.

Аналітичний метод ґрунтується на визначенні тенденцій розвитку окремих показників бюджету і чинників, які на них впливають. Планування може здійснюватися з використанням коефіцієнтів, що характеризують динаміку доходів і видатків, або на основі визначення впливу на зміну показників бюджету окремих чинників, наприклад зростання чисельності населення, динаміки цін і тарифів, валютного курсу тощо.

Процедура бюджетного планування — послідовність заходів і дій зі складання, розгляду і затвердження проекту бюджету, яка визначається відповідним законом. В Україні на державному рівні вона містить такі етапи і стадії:

1. Складання проекту бюджету:

- подання Президентом України Верховній Раді бюджетного послання;
- розроблення Верховною Радою України бюджетної резолюції, в якій визначаються основні напрями бюджетної політики на наступний рік;
- розроблення Міністерством фінансів на підставі основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку прогнозного проекту Державного бюджету;

- узгодження показників прогнозного проекту бюджету з позиціями міністерств, відомств та інших органів;
- розроблення Міністерством фінансів робочого (узгодженого) проекту Державного бюджету і подання його в Кабінет Міністрів;
- розгляд проекту бюджету в Кабінеті Міністрів, прийняття рішення про його схвалення і подання Президенту проекту Закону про бюджет;
- розгляд проекту Закону про бюджет Президентом і подання його до Верховної Ради.

2. Розгляд проекту Закону про Державний бюджет України:

- Розгляд проекту Закону про Державний бюджет у комісіях і комітетах Верховної Ради;
- доповідь міністра фінансів на засіданні Верховної Ради та співповідь голови Комітету з питань бюджету;
- обговорення проекту Державного бюджету на засіданні Верховної Ради;
- прийняття відповідного рішення про результати розгляду проекту Закону про Державний бюджет: схвалити Закон про Державний бюджет України; схвалити у першому читанні й направити на доопрацювання; відхилити і направити на перероблення.

Виконання бюджету. Полягає у мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Організація виконання бюджету покладається на Кабінет Міністрів, оперативна робота здійснюється Міністерством фінансів, Державною податковою адміністрацією і Державним казначейством. Бюджет виконується на підставі документа, де розписано доходи і видатки. Цей документ складається після затвердження бюджету відповідно до підрозділів бюджетної класифікації, яка містить повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. Він має поквартальний розподіл, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватися за двома системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджетних організацій відкриваються в ус-

тановах системи. За казначейської системи створюється спеціальна структура — казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки. В Україні діє казначейська система виконання бюджету: Державне казначейство організовує і забезпечує виконання Державного бюджету, кошти його концентруються в установах банківської системи на рахунках казначейства.

Основні поняття

Банківська система виконання бюджету — здійснення сплати обов'язкових податкових платежів і відрахувань через банківську систему з наступною акумуляцією цих платежів на рахунок Міністерства фінансів і розподілом їх за одержувачами бюджетних коштів знову через банківську систему.

Бюджетна система — сукупність бюджетів різних видів і рівнів, що перебувають у певному взаємозв'язку.

Бюджетне планування — планомірний процес упорядкування, розгляду, затвердження і виконання бюджету. Це комплекс організаційно-технічних, методичних і методологічних заходів щодо визначення обсягів прибутків і суми витрат бюджетів на всіх стадіях бюджетного процесу.

Бюджетне прогнозування — визначення імовірнісних показників прибутків і витрат на перспективу. Це науково-аналітична стадія розробки бюджету, у процесі якої формуються концепція, шляхи її вирішення й основні цілі, що мають бути досягнуті.

Бюджетний період — термін, протягом якого діє складений і затверджений бюджет.

Бюджетний цикл — термін від початку упорядкування проекту бюджету до затвердження звіту про його виконання законодавчим органом держави.

Виконання бюджету — повна мобілізація всіх запланованих прибутків щодо джерел і платників з наступним фінансуванням заходів, прийнятих Державною Програмою економічного і соціального розвитку.

Державний бюджет — централізований грошовий фонд, фінансові загальнодержавні ресурси; є узагальненим основним фінансовим планом країни.

Державний бюджет України — план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, що здійснюються органами державної влади України, органами влади Автономної Республіки Крим і місцевими Радами народних депутатів.

Дефіцит бюджету — перевищення видаткової частини бюджету над дохідною.

Зведений (консолідований) бюджет — сукупність усіх бюджетів, що входять до бюджетної системи, за прибутками і видатками (в Україні — це державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим, бюджети областей і місцеві бюджети).

Казначейство — спеціалізований фінансовий орган, що відає виконанням державного бюджету. Організує збір прибутків державного бюджету, надає кошти на передбачені в ньому витрати, у деяких випадках здійснює емісію паперових грошей.

Казначейська система виконання бюджету — акумуляція всіх бюджетних коштів на єдиному казначейському рахунку, що об'єднує в собі систему рахунків, які діють у єдиному режимі; через ці рахунки здійснюються операції за прибутками і витратами Державного бюджету.

Касова система виконання бюджету — здійснення обліку надходження прибутків і фінансування витрат Державного бюджету на основі реєстрації фактичних грошових потоків.

Прихований дефіцит бюджету — неповне або несвоєчасне фінансування галузей бюджетної сфери.

Профіцит бюджету — перевищення дохідної частини бюджету над видатковою.

Рівень дефіциту бюджету — відношення абсолютного розміру дефіциту до обсягу бюджету або до обсягу валового внутрішнього продукту.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте бюджетний устрій і бюджетну систему України на сучасному етапі.
2. Оцініть можливі підходи до вирішення питання підвищення ролі й значення бюджетних відносин в укріпленні економічної самостійності адміністративно-територіальних формувань.

3. Розкрийте призначення і соціально-економічну сутність бюджету.
4. Які склад і структура бюджетних ресурсів?
5. Охарактеризуйте бюджетний устрій і бюджетну систему України.
6. Назвіть і охарактеризуйте види бюджетів України, розподіл між ними доходів і видатків.
7. У чому полягає бюджетне регулювання і механізм його здійснення?
8. Розкрийте зміст бюджетного процесу і стан його організації в Україні на сучасному етапі.
9. Дайте характеристику касового виконання дохідної і видаткової частин державного і місцевих бюджетів.
10. Охарактеризуйте бюджетні права державних органів законодавчої і виконавчої влади.

План семінарських занять

1. Бюджетний механізм фінансового регулювання в умовах переходу до ринкових відносин.
2. Фінансове оздоровлення економіки України та роль бюджету в її здійсненні.
3. Субсидії, субвенції, дотації, їх значення у збалансованості бюджетів.
4. Бюджетні права державних органів законодавчих і виконавчих влад.

Література

1. *Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р., 25 42-III.* — К.: Атіка, 2003. — С. 3–80.
2. *Андрущенко В. Л.* Західна фінансова думка про природу державних фінансів // *Фінанси України.* — 1996. — № 9. — С. 21–25.
3. *Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 25–48.
4. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 155–175.
5. *Заруба О. Д.* Вдосконалення перерозподілу фінансових ресурсів держави // *Фінанси України.* — 1996. — № 11. — С. 5–15.
6. *Кудряшов В. П.* Фінанси. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 97–105.

7. *Огонь Ц. Г.* Фінансові методи України регулювання економіки // Фінанси України. — 1996. — № 1. — С. 38–50.
8. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів). — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 78–105.
9. *Финансы: Учебник* / Под ред. В. М. Радионовой. — М.: Финансы и статистика, 1995. — С. 300–312.
10. *Фінанси* (теоретичні основи) / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захочая. — К.: МАУП, 2002. — С. 58–69.

Тема 6. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

Державний бюджет і його економічна сутність

Оскільки функціонування бюджету відбувається з допомогою особливих економічних форм — доходів і видатків, треба розглянути економічну сутність цих категорій і форми їх вияву. Але передусім необхідно з'ясувати відмінності в поняттях “державні доходи” і “доходи державного бюджету”, “державні видатки” і “видатки державного бюджету”.

Державні доходи — частина фінансових відносин, пов'язана із формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому фінансові ресурси, акумульовані державою, належать до централізованих, а ті, що залишаються у розпорядженні державних підприємств, — до децентралізованих. Доходи бюджету посідають чільне місце у складі централізованих державних доходів.

Державні видатки — частина фінансових відносин, зумовлена використанням централізованих і децентралізованих доходів держави. Складаються з прямих витрат держави, які здійснюються через систему бюджетних і позабюджетних фондів, і витрат державних підприємств, організацій, установ.

Доходи і видатки бюджету — це об'єктивні категорії, кожна з яких має специфічне суспільне призначення: доходи є фінансовою базою діяльності держави, видатки задовольняють загальнодержавні потреби.

Доходи бюджету — економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Видатки бюджету — економічні відносини, які виникають у зв'язку із розподілом фонду грошових коштів держави і його

використанням за галузевим, цільовим і територіальним призначеннями.

Формою прояву категорії “доходи бюджету” є різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням — грошові кошти, які мобілізуються в бюджет.

Характеризуючи економічну сутність категорії “доходи бюджету”, необхідно звернути увагу на те, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості суспільного продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з другого — виступають об’єктом подальшого розподілу сконцентрованої у руках держави вартості. Склад бюджетних доходів, форми мобілізації грошових коштів у бюджет залежать від системи і методів господарювання, а також від економічних завдань, які вирішуються суспільством. Так, країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують переважно за рахунок податків.

Категорія “видатки бюджету” виявляється через конкретні види видатків, кожний з яких може бути охарактеризований як кількісно, так і якісно. Якісна характеристика дає змогу визначити економічну природу і суспільне призначення кожного виду бюджетних видатків, а кількісна — їх величину. Витратна частина бюджету різноманітна, але в більшості країн призначена для фінансування загальнодержавних програм (інвестиційних, економічних, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури тощо). Бюджетні асигнування спрямовуються у вигляді субсидій, кредитів, державних гарантій і поручництв для фінансової підтримки фермерських господарств, малих підприємств, житлового господарства тощо. Бюджет відіграє також важливу роль у соціальному захисті громадян, розвитку невиробничої сфери. Частина бюджетних коштів держава спрямовує на оборону, утримання правоохоронних органів, апарату управління та ін.

Бюджетна класифікація України

Бюджетна класифікація є методологічним документом, що відображав впорядкування і використання бюджетів. Обов’язкова умова впорядкування і виконання бюджетів — регламентація джерел прибутку і напрямів витрат бюджетних коштів.

Це досягається за допомогою групування прибутків і витрат бюджетів, правил віднесення їх до певної групи.

Структура бюджетної класифікації розробляється Кабінетом Міністрів України і затверджується Верховною Радою України.

Структура бюджетної класифікації України:

Розділ I. Прибутки бюджету.

Розділ II. Витрати бюджету:

1. Функціональна структура витрат.
2. Відомча структура витрат.
3. Економічна структура витрат.

Розділ III. Фінансування бюджету:

1. Фінансування за типом кредитора.
2. Фінансування за типом боргового зобов'язання.

Розділ IV. Державний борг.

Розділ I. Прибутки бюджету

1. Сукупні прибутки, офіційні трансфери і державні цільові фонди (2+7+8)*.
2. Сукупні прибутки (3+6).
3. Поточні прибутки(4+5).
4. Податкові надходження:
  - податки на доходи, податок на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості;
  - податки на власність;
  - платежі за використання природних ресурсів;
  - внутрішні податки на товари і послуги;
  - податки на міжнародну торгівлю і зовнішні операції;
  - інші податки.
5. Неподаткові надходження:
  - прибутки від власності та підприємницької діяльності;
  - адміністративні збори і платежі, прибутки від некомерційного й побічного продажу;
  - надходження від штрафів і фінансових санкцій;
  - інші неподаткові надходження.
6. Прибутки від операцій із капіталом:
  - надходження від продажу основного капіталу;

---

* Цифри означають пункти розділу.

- надходження від продажу державних запасів товарів;
  - надходження від продажу землі та нематеріальних активів.
7. Офіційні трансферти:
- від органів державного управління інших рівнів;
  - з-за кордону;
  - із недержавних джерел.
8. Державні цільові фонди.

Розділ II. Витрати бюджету

Функціональна структура витрат бюджетів України.

Основні розділи:

1. Державне управління.
2. Міжнародна діяльність.
3. Фундаментальні дослідження і сприяння науково-технічному прогресу.
4. Національна оборона.
5. Правоохоронна діяльність і забезпечення безпеки держави.
6. Освіта.
7. Охорона здоров'я.
8. Соціальний захист і соціальне забезпечення.
9. Житлово-комунальне господарство.
10. Культура і мистецтво.
11. Фізична культура і спорт.
12. Промисловість та виробнича інфраструктура.
13. Будівництво.
14. Сільське господарство, лісове господарство, мисливство і рибальство.
15. Транспорт, дорожнє господарство, зв'язок, телекомунікації та інформатика.
16. Інші послуги, пов'язані з економічною діяльністю.
17. Заходи, пов'язані з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи і соціальним захистом населення.
18. Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека.
19. Попередження і ліквідація надзвичайних ситуацій та наслідків стихійних лих.
20. Поповнення державних запасів і резервів.
21. Обслуговування державного боргу.

22. Державні цільові фонди (за винятком Фонду для здійснення заходів, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи і соціальним захистом населення).

23. Витрати, не віднесені до основних груп.

Економічна структура витрат бюджетів України.

1. Загальні витрати і кредитування без погашення (2+5).

2. Загальні витрати (3+4).

3. Поточні витрати:

- витрати на товари і послуги;
- виплата відсотків;
- субсидії та поточні трансфертні виплати.

4. Капітальні витрати:

- придбання основного капіталу;
- створення державних запасів і резервів;
- придбання землі та нематеріальних активів;
- капітальні трансферти.

5. Кредитування без погашення:

- надання внутрішніх кредитів за відрахуванням погашення;
- надання зовнішніх кредитів за відрахуванням погашення;
- погашення боргу.

Розділ III. Фінансування бюджету

Фінансування за типом кредитора

1. Загальне кредитування (2+3).

2. Внутрішнє фінансування:

- фінансування за рахунок коштів бюджетів інших рівнів і державних фондів;
- фінансування за рахунок позик Національного банку України;
- фінансування за рахунок комерційних банків;
- зміна залишків бюджетних коштів на рахунках у банківських закладах;
- інше внутрішнє фінансування;
- коригування.

3. Зовнішнє фінансування:

- позики, надані міжнародними організаціями економічного розвитку;
- позики, надані урядами іноземних держав;
- позики, надані іноземними комерційними банками;
- позики, надані постачальниками;

- зміна залишків бюджетних коштів у закладах банків в іноземній валюті;
- зміна обсягів депозитів і цінних паперів;
- інше фінансування.

Фінансування за типом боргового зобов'язання

1. Загальне фінансування (2+3).

2. Внутрішнє фінансування:

- довгострокові облігації;
- короткострокові облігації та векселі.

3. Зовнішнє фінансування:

- довгострокові облігації;
- короткострокові облігації та векселі;
- довгострокові позики, не зараховані до інших категорій;
- зміни в обсягах готівки, депозитів і цінних паперів, призначених для управління ліквідністю.

Розділ IV. Державний борг

1. Загальне фінансування (2+3).

2. Структура державного внутрішнього боргу:

- заборгованість перед юридичними особами;
- заборгованість перед банківськими закладами;
- заборгованість перед іншими банками;
- інша внутрішня заборгованість.

3. Структура державного зовнішнього боргу:

- заборгованість за позиками, отриманими від міжнародних організацій економічного розвитку;
- заборгованість за позиками, наданими урядами іноземних держав, у тому числі за позиками, наданими під гарантії уряду;
- заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками;
- заборгованість за позиками, наданими позичальниками;
- зовнішня заборгованість, не віднесена до інших категорій;
- коригування, пов'язане з різницею у вартісній оцінці цінних паперів, що існує між номінальною вартістю і ціною придбання.

Таким чином, Державний бюджет виступає центральною ланкою у фінансово-бюджетній системі України, узагальнює фінансові показники розвитку держави й обумовлює в подальшому характеристики підпорядкованих фінансових ланок.

Прибутки і витрати Державного бюджету України

Державні прибутки формуються внаслідок розподільчих і перерозподільчих процесів, що здійснюються за допомогою фінансів. Об'єктом відносин щодо формування державних прибутків є валовий внутрішній продукт. Суб'єктами, з одного боку, — держава, з другого — підприємства, організації, заклади, населення (суб'єкти економічних відносин).

Основою формування державних прибутків є створений національний дохід, а в його складі — чистий прибуток, тому обсяг державних прибутків залежить від обсягу і темпів зростання національного доходу.

Основним чинником, який впливає на обсяги державних прибутків, є пропорція, що складається у фонді споживання між індивідуальними прибутками громадян і виплатами з державного бюджету як матеріальної допомоги.

Ознаки групування державних прибутків:

1. За джерелами утворення:

- прибутки, отримані від розподілу національного доходу;
  - прибутки, що зараховуються до складу фонду відшкодування;
  - прибутки від реалізації національного багатства.
- Джерелами державних прибутків у цьому випадку є:
- податок на додану вартість;
  - прибуток суб'єктів економічної діяльності державної форми власності;
  - відрахування на соціальне страхування суб'єктів економічної діяльності державної форми власності;
  - відрахування від прибутків суб'єктів економічної діяльності недержавної форми власності;
  - відрахування від заробітної плати та інших прибутків населення.

2. За надходженнями від форм власності:

- власні прибутки держави (або прибутки від державної власності);
  - прибутки, одержані внаслідок перерозподілу, від суб'єктів економічної діяльності недержавної форми власності.
- Джерелами власних прибутків держави можуть бути:
- прибуток і амортизаційні відрахування суб'єктів економічної діяльності державної форми власності. Чистий прибуток, створений у державному секторі, цілком належить державі;

- прибутки від державного майна і угідь (прибуток від лісокористування, рекреаційної діяльності, рибальсько-мисливський прибуток).

3. За умовами формування:

- безповоротні (власні прибутки держави і прибутки від інших суб'єктів розподільчих відносин);
- поворотні (державні позики).

4. За рівнем централізації:

- прибутки, використані за місцем їх утворення — на об'єктах економічної діяльності державної форми власності (амортизаційні відрахування, прибуток);
- ті, що концентруються в державному бюджеті та інших цільових централізованих фінансових фондах держави.

5. За методами мобілізації:

- податкові;
- неподаткові.

Державні прибутки формуються на основі функціонування фінансових інструментів:

- платежі, обов'язкові та добровільні;
- податки;
- відрахування;
- позики.

Суспільне призначення державних витрат — забезпечення фінансування державної діяльності, здійснення всіх функцій держави. Об'єктом державних витрат є грошові фонди, сформовані в процесі розподілу й перерозподілу ВВП. Державні прибутки не закріплені за державними витратами, що дає змогу маневрувати коштами.

Державні витрати мають здійснюватися відповідно до наступних принципів:

- плановість;
- цільове спрямування й використання коштів;
- ефективність використання коштів;
- безповоротність втрати виділених коштів;
- дотримання режиму економії;
- постійний контроль.

Методи фінансування державних витрат:

1. *Кошторисний* — фінансування бюджетних підприємств і організацій. Метод має такі особливості:

- кошти на покриття виділяються тільки з одного бюджету залежно від підпорядкованості підприємства. В даному випадку виняток становить фінансування загальнодержавних заходів — боротьби з епідеміями, ліквідації наслідків від катастроф і стихійних лих;
- фінансування бюджетних організацій здійснюється на основі встановлених економічних нормативів залежно від сфери діяльності підприємства;

2. *Фінансування госпрозрахункових (державно-комерційних) підприємств і організацій* — тільки у разі їх участі в реалізації великих державних проектів і програм.

Витрати держави поділяють так:

- на розвиток економіки — промисловості (за галузями промисловості); агропромислового комплексу; житлово-комунального господарства;
- на охорону навколишнього середовища — на виконання природоохоронних програм, здійснення природозберігаючих заходів та заходів з відновлення природного середовища і біорозмаїття;
- на створення державних матеріальних і фінансових резервів — на випадок виникнення надзвичайних ситуацій та з метою примноження національного багатства;
- на соціально-культурні заходи — на розвиток національного мистецтва, спорту, збереження культурної спадщини;
- на оборону — утримання армії, розвиток військово-промислового виробництва;
- на управління — на утримання державного апарату управління (Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, Адміністрацію Президента України тощо).

Таким чином, бюджет країни є балансовою системою, яка з одного боку, складається з прибутків, а з іншого — певним чином витрачається на потреби держави. При цьому головною цільовою функцією процесу оптимізації бюджету є отримання максимальних прибутків за мінімізації необхідних витрат.

Дефіцит Державного бюджету і шляхи його усунення

Головними причинами дефіциту бюджету є:

- 1) деформована структура економіки, що не забезпечує надходження необхідного обсягу фінансових ресурсів у Державний і місцеві бюджети;

2) надмірні витрати на забезпечення державного управління: на утримання управлінського персоналу, армії, органів правопорядку;

3) неефективне здійснення соціальних витрат: на підтримку малозабезпечених прошарків населення, охорону здоров'я, культуру, освіту тощо.

Заходи щодо ліквідації дефіциту бюджету:

- стимулювання процесу виробництва з метою збільшення обсягу податкових надходжень у бюджет;
- ліквідація практики безвідсоткового кредитування суб'єктів економічної діяльності з державного і місцевих бюджетів;
- припинення бюджетного фінансування збиткових суб'єктів економічної діяльності;
- ліквідація практики списання сум заборгованості суб'єктів економічної діяльності державному і місцевим бюджетам;
- скорочення необґрунтованих і неефективних витрат з державного і місцевих бюджетів, у тому числі на соціальні потреби;
- введення режиму суворої економії бюджетних ресурсів;
- як тимчасовий захід — використання внутрішньої позики для покриття дефіциту бюджету.

Найголовнішою проблемою бюджетної системи України є велика чисельність пенсіонерів (на одного працюючого в Україні доводиться один пенсіонер). Також вагому проблему становить масове приховування доходів та ухиляння від сплати податків (“тінізація” економіки).

Проте нині у світі дефіцитний бюджет мають 240 держав, а бездефіцитні бюджети — тільки 8–10 країн.

Економічна практика розвинених країн виробила два методи фінансування дефіциту бюджету: борговий і грошовий.

Боргове фінансування. Відбувається за допомогою розміщення державних облігацій на ринку цінних паперів. За боргового методу грошова маса не змінюється. Короткостроковим ефектом є зростання відсоткових ставок, що призводить до скорочення інвестицій. Сукупний попит змінюється циклічно. Довгостроковий ефект виявляється у збільшенні відсоткових платежів з обслуговування боргу.

Грошове фінансування. При цьому уряд, як правило, позичає фінансові кошти в Національного банку. Застосування кредитної емісії Національного банку зумовлює, як правило, збільшення обсягу грошової маси. Короткостроковим ефектом є зни-

ження відсоткових ставок і збільшення обсягів інвестицій та сукупного попиту. У довгостроковому аспекті використання цього джерела призводить до інфляції.

Будь-який бюджет будується на граничних у даний момент величинах. До них належать обсяги податкових надходжень, фінансування бюджетних витрат і дефіциту бюджету.

Для неінфляційного покриття дефіциту бюджету існують два джерела: боргове фінансування (зовнішнє і внутрішнє) та обмін державної власності на капітал (приватизація шляхом продажу). Обидва цих джерела приводяться в дію за допомогою заощаджень. У будь-якому з цих випадків не відбувається збільшення обсягу грошової маси.

Необхідно пам'ятати, що за сухими цифрами бюджету стоїть реальне життя. Нині бюджет України перебуває в тяжкому стані, віддзеркалюючи економічне і соціальне становище суспільства. Внаслідок незбалансованості економіки, спаду виробництва, зниження доходів і різкого зростання видатків виникає бюджетний дефіцит.

До недавнього часу у вітчизняній економічній науці переважав негативний погляд на бюджетний дефіцит — він розглядався тільки як негативне явище, притаманне лише бюджетам капіталістичних держав. Цим пояснюється практична відсутність глибоких наукових розробок щодо причин гранично допустимої межі й соціально-економічних наслідків бюджетного дефіциту. Ще Дж. М. Кейнс обґрунтував можливість допущення випереджаючого зростання державних видатків порівняно з доходами на окремих етапах розвитку суспільства. Світова практика свідчить, що величина бюджетного дефіциту не повинна перевищувати гранично допустиму межу, визначену 2–3 % ВВП. Різке зростання дефіциту державного бюджету призводить до наростання інфляційних процесів, зростання цін і зниження життєвого рівня населення. Вкрай негативні наслідки (фінансові, економічні, соціальні) значного бюджетного дефіциту потребують використання загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з ним. Якщо в процесі виконання бюджету наявне перевищення граничного рівня дефіциту або значне скорочення надходжень дохідних джерел бюджету, то вводиться механізм секвестру видатків. Секвестр полягає у пропорційному зниженні бюджетних видатків (на 5, 10, 15 % тощо) щомісяця

за всіма статтями бюджету протягом того часу, який залишився до кінця фінансового року. Секвестру не підлягають захищені статті, склад яких визначає Верховна Рада України.

Основні поняття

Бюджет поточний — бюджет, в якому зосереджено всі витрати, зумовлені чинними нормами і сформованим рівнем соціальної забезпеченості.

Бюджет розвитку — бюджет, в якому передбачено витрати, спрямовані на фінансування пріоритетних соціально-економічних заходів.

Бюджетна класифікація — науково обґрунтоване групування прибутків і витрат бюджетів усіх рівнів з присвоєнням об'єктам класифікації групових кодів. Забезпечує єдність фінансових показників, уніфікацію обліку і звітності органів державного управління і порівнянність бюджетів усіх рівнів.

Бюджетне право — сукупність установлених державою юридичних норм, що регулюють діяльність органів державної влади та управління з упорядкування, розгляду, затвердження й виконання бюджету.

Дотація — фінансові ресурси, що виділяються з бюджету вищого рівня до бюджету нижчого рівня на суму відсутніх прибутків за неможливості скорочення витрат. Не мають цільового призначення.

Нормативи відрахувань від регулюючих прибутків — пропорції (у процентному відношенні), відповідно до яких розподіляють регулюючі прибутки між різними рівнями бюджетної системи.

Позабюджетні фонди — фінансові ресурси, утворені за рахунок відрахувань суб'єктів економічної діяльності та використані за цільовим призначенням (наприклад, Пенсійний фонд). Розрізняють фонди за цільовим призначенням (такі, що мають економічний, соціальний або природоохоронний характер) і за рівнями управління (загальнодержавний, регіональний і місцевий).

Субвенція — фінансові ресурси, що виділяють з бюджету вищого рівня бюджету нижчого рівня на фінансування передбачених Державним бюджетом витрат на основі пайової участі. Мають суворо цільовий характер, виділяють переважно за бюджетом розвитку.

Субсидія — фінансові ресурси, що виділяють з бюджету вищого рівня до бюджету нижчого рівня на фінансування конкретних заходів або закладів. Мають цільовий характер, виділяють переважно за поточним бюджетом.

Трансферти — фінансові кошти, що передають з державного бюджету або з місцевих бюджетів вищого рівня в бюджети нижчого рівня у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій та інших форм.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте бюджетний процес. Визначте шляхи вирішення економічно обґрунтованих основ організації бюджетного процесу та реалізації загальних науково обґрунтованих принципів складання, розгляду проектів бюджетів та їх затвердження й виконання.
2. У чому полягає призначення Державного бюджету України?
3. Який зміст Закону України “Про Державний бюджет України”?
4. Охарактеризуйте джерела формування доходів Державного бюджету України.
5. Які склад і структура видатків Державного бюджету України?
6. Дайте характеристику механізму планування і фінансування за державним бюджетом видатків на соціальний захист населення, заклади соціально-культурної сфери, народне господарство, оборону і державне управління.
7. Охарактеризуйте проблему дефіциту державного бюджету: поняття, причини виникнення і джерела його покриття.

План семінарських занять

1. Класифікація бюджетних доходів і видатків.
2. Формування фондів державного бюджету, їх склад і структура.
3. Податок на прибуток і його роль у доходах бюджету.
4. Економічний зміст податку на додану вартість.
5. Економічний зміст акцизного збору.
6. Видатки державного бюджету.
7. Бюджетний дефіцит та проблеми скорочення і можливі джерела покриття бюджетного дефіциту.

Література

1. Закон України “Бюджетний кодекс України” від 21.06.01 № 2542-14. — К.: Атіка, 2003.
2. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про бюджетну систему Української РСР”» від 29.06.95, № 253/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 26.
3. Закон України “Про державний бюджет на 2004 рік” від 27.11.03 № 1344-IV // Фінанси України. — 2004. — № 2. — С. 3–65.
4. Арзянцев Ю. С. Прибутковий податок, розширення бази і зниження ставок // Фінанси України. — 1997. — № 2. — С. 35–40.
5. Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 49–68.
6. Бескид Й. М. Вдосконалення бюджетного процесу // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 35–40.
7. Деркач І. І., Гордєєва Л. П. Бюджетний процес в Україні. — Дніпропетровськ: Пороги, 1995. — С. 21–121.
8. Кудряшов В. П. Фінанси. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 106–114.
9. Огонь Ц. П. Фінансова політика і доходи бюджету України // Фінанси України. — 1996. — № 8. — С. 5–24.
10. Петровська І. О., Клиновий Д. В. Фінанси (з елементами статистики фінансів). — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 106–109.
11. Токарева Г. А., Папайка А. А. Удосконалення податкового механізму — важлива умова зміцнення доходів місцевих бюджетів // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 100–107.
12. Фінанси (теоретичні основи) / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захожая. — К.: МАУП, 2002. — С. 58–69.

Тема 7. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

Сутність місцевих фінансів

В умовах демократії місцеві (регіональні) фінанси є однією з важливих складових фінансової системи держави, оскільки вони забезпечують фінансування значної частини державних витрат на соціально-культурне й комунально-побутове обслуговування населення. За допомогою регіональних фінансів здійснюється вирівнювання ступенів економічного і соціального розвитку територій, які внаслідок різних історичних, географічних умов тощо відстають від інших районів.

Функціонування місцевих фінансів пов'язане із забезпеченням необхідними фінансовими ресурсами місцевих рад народних депутатів та органів місцевого самоврядування. Місцеві (регіональні) фінанси за своєю економічною сутністю є системою економічних відносин, за допомогою якої національний дохід розподіляється й перерозподіляється на економічний і соціальний розвиток територій.

Матеріальна основа місцевих фінансів — регіональні фінансові ресурси, що є сукупністю грошових коштів, які використовуються на економічний і соціальний розвиток територій. Складовими регіональних фінансів є місцеві бюджети, територіальні позабюджетні фонди та кошти суб'єктів господарювання (комунальних підприємств).

Основною складовою місцевих фінансів є місцеві бюджети. Всього місцевих бюджетів в Україні понад 13 тисяч. Питання їх побудови, ефективного використання у фінансовому механізмі держави постійно привертають увагу науковців і практиків. Місцеві бюджети необхідно розглядати в кількох аспектах. По-перше, як організаційну форму мобілізації частини фінансових ресурсів у розпорядження місцевих органів самоврядування; по-друге, як систему фінансових відносин.

Як організаційна форма мобілізації доходів і здійснення витрат місцевими органами самоврядування місцеві бюджети — це балансові розрахунки, які відповідають вимогам складання балансів, тобто вони мають дохідну і витратну частини, принципи збалансування тощо. Тому можна стверджувати, що місцеві бюджети — це балансові розрахунки доходів і витрат, які мобілізуються і витрачаються на відповідній території.

Водночас місцеві бюджети треба розглядати як фінансову категорію, основу якої становить система фінансових відносин, що складаються за мобілізації та витрачання коштів місцевих бюджетів, у тому числі відносин між місцевими бюджетами різних рівнів з приводу перерозподілу фінансових ресурсів і відносин з державним бюджетом.

Розглядаючи місце і роль місцевих бюджетів у бюджетній системі України, потрібно показати зміни, які відбуваються у структурі зведеного бюджету. Питома вага місцевих бюджетів у зведеному бюджеті має тенденцію до збільшення, хоча є підстави говорити про певну її стабілізацію. Зростає також частка місцевих бюджетів у ВВП і загальному обсязі фінансових ресурсів держави. Наявні і деякі якісні зміни у формуванні доходів місцевих бюджетів.

Проте система місцевих бюджетів потребує вдосконалення. Реформування бюджетної системи має відбуватись у напрямі зміцнення фінансової незалежності місцевих бюджетів, чіткого розподілу функцій між окремими їх ланками, а відповідно і розподілу доходів. Ці проблеми ще певний час залишатимуться найактуальнішими.

Основи формування місцевих фінансів

Економічна база місцевого самоврядування визначена Європейською декларацією прав міст (підписана 18 березня 1992 р.). Нею закріплено 20 основних принципів, що сприяють всебічному розвитку населення Європи і міської інфраструктури європейських міст.

Законодавчу базу формування місцевих фінансів становлять Європейська хартія місцевого самоврядування (Страсбург, жовтень 1985 р.), Європейська хартія регіональних мов та мов меншин (Страсбург, листопад 1992 р.), Хартія Конгресу місцевих і регіональних влад Європи (січень 1994 р.), Європейська хартія регіонального самоврядування (червень 1997 р.).

Основними принципами визначених Європейською декларацією прав міст є:

- правова безпека;
- екологічна безпека;
- право на працю;
- право на житло;
- право на відпочинок;
- право на охорону і профілактику здоров'я;
- право на заняття спортом;
- право на якісну архітектуру тощо.

Готуються пропозиції щодо внесення до переліку міжнародно визнаних прав людини права на споживання екологічно чистої води.

Відповідно до Європейської хартії держава має законодавчо гарантувати органам місцевої влади одержання фінансових ресурсів, необхідних для здійснення прав, визначених Європейською декларацією прав міст. За європейськими стандартами частка цих фінансових ресурсів у консолідованому бюджеті держави становить від 40 до 60 %. Згідно із канонами європейської “фінансової поведінки” половина коштів місцевих бюджетів спрямовується на обслуговування населення відповідно до прав, перерахованих у Декларації прав міст, а частина, що залишилася, — на обслуговування потреб та ініціатив державної влади.

В Україні законодавчою основою формування фінансів місцевих органів влади є Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. (Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24).

Відповідно до ст. 16 п. 3 цього Закону передбачається, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, прибутки місцевих бюджетів, позабюджетні цільові та інші кошти, земля, природні ресурси, які перебувають у комунальній власності.

У ст. 16 п. 6 зазначено, що місцеві бюджети є самостійними, вони не зараховуються до державного бюджету України та інших місцевих бюджетів.

Ст. 61 п. 4 констатує, що самостійність місцевих бюджетів гарантується власними і закріпленими за ними на стабільній основі законом загальнодержавними прибутками, а також пра-

вом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів.

Ст. 63 п. 1 передбачає, що прибутки місцевих бюджетів формуються за рахунок власних, визначених законом джерел і закріплених у встановленому порядку загальнодержавних податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Нині пріоритетною стає проблема створення фінансової бази для діяльності місцевих органів влади.

Необхідно розмежувати фінанси центральної, регіональної та місцевої влади: закріпити за місцевим самоврядуванням стабільні джерела прибутку в регіональному і Державному бюджетах. Доцільним є впровадження практики пайової участі місцевої, регіональної та центральної влади в розподілі основних загальнодержавних податків на підставі стабільних і довгострокових нормативів, введення мінімальних соціальних стандартів і гарантованого мінімуму бюджетів для органів місцевого самоврядування.

Прибутки і витрати місцевого бюджету

Прибутки місцевих бюджетів. Для визначення суми коштів, яка надійде в місцевий бюджет, необхідне чітке розмежування прибутків, що цілком будуть зараховані до загальнодержавного і місцевих бюджетів у наступному році (тобто визначення переліку закріплених прибутків), а також тих, що розподілятимуться між загальнодержавним і місцевими бюджетами (відсоток відрахувань від регулюючих прибутків).

Відповідно до бюджетної класифікації, затвердженої Верховною Радою України в 1996 р. (Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 42. — Ст. 208), місцеві органи влади можуть запроваджувати на своїй території такі види податків і зборів:

- податок на рекламу;
- комунальний податок (1,70 грн. на місяць за кожного працюючого на підприємстві), обов'язковий для запровадження місцевою владою;
- готельний збір (відмінено з 1 січня 2004 р. Законом України «Про внесення змін до ст. 15 Закону “Про оподаткування від 18.11.03”»);
- збір за паркування автотранспорту (обов'язковий для встановлення місцевою владою);

- ринковий збір (обов'язковий для запровадження місцевою владою);
- збір за видачу ордера за квартиру (обов'язковий для запровадження місцевою владою);
- курортний збір;
- збір за участь у бігах на іподромі (за участь у кінно-спортивній лотереї);
- збір за виграш на бігах на іподромі;
- збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі;
- збір за право використання місцевої символіки;
- збір за право проведення кіно- і телезйомок;
- збір за здійснення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотереї;
- збір за проїзд на території прикордонних областей транспорту, що від'їжджає за кордон;
- збір за надання дозволу на розміщення об'єктів роздрібно торгівлі та сфери послуг (обов'язковий для запровадження місцевою владою);
- збір з власників собак (обов'язковий для запровадження місцевою владою, раніше не передбачався);
- державний збір, що сплачується за місцем розгляду та оформлення документів, у тому числі за оформлення документів на спадщину і дарування;
- державний збір, стягнутий з позовних заяв, поданих в арбітражні суди;
- державний збір за дії, пов'язані з одержанням патентів;
- державний збір, пов'язаний з паспортизацією громадян;
- надходження плати за надання послуг за оформлення документів на право виїзду за кордон;
- податки, не зараховані до інших категорій;
- штрафи і санкції, сплачені за порушення податкового законодавства.

Привабливішими для місцевих бюджетів є місцеві податки і збори, які стабільніші порівняно із загальнодержавними, що постійно змінюються. Проте питома вага місцевих податків і зборів у дохідній базі місцевих бюджетів України у кращому випадку не перевищує 5 % (на практиці 3 %). Водночас у США за рахунок місцевих податків і зборів забезпечується 58 % при-

бутків місцевих бюджетів, у Великобританії — 38, у Франції — 48, Японії — 55 %.

Регулюючі прибутки місцевих бюджетів змінюються залежно від загальнодержавної економічної ситуації, а податки, що їх формують, можуть різнитися за складом і кількістю в різні роки.

Витрати місцевих бюджетів. Ці витрати визначені Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” і містять такий перелік використання коштів:

1. *Витрати на соціальний, економічний і культурний розвиток.* Складаються з витрат на утримання:

- житлово-комунального господарства;
- об’єктів побутового обслуговування;
- об’єктів громадського харчування;
- транспорту;
- об’єктів зв’язку;
- об’єктів освіти;
- об’єктів охорони здоров’я;
- закладів культури;
- об’єктів фізичної культури і спорту;
- на фінансування соціального захисту населення (у тому числі — виплата субсидій громадянам на оплату комунальних послуг).

Місцеві органи влади регулюють діяльність об’єктів житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту, зв’язку шляхом запровадження правил функціонування цих підприємств.

Об’єкти освіти, охорони здоров’я, культури, фізичної культури і спорту та соціальний захист населення фінансуються за рахунок фінансових ресурсів місцевих бюджетів, що дає останнім можливість безпосереднього управління діяльністю цих об’єктів.

2. *Інші заходи,* які фінансуються відповідно до законодавства України з місцевих бюджетів.

Проблеми формування місцевих бюджетів і шляхи їх вирішення

Формування місцевих бюджетів пов’язане з певними проблемами:

- невідповідність між сумами прибутків, що утворюються, та обсягом коштів, які необхідно спрямувати на фінансування головних функцій місцевих органів влади;
- низька частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті;
- економічно малообґрунтована доцільність механізму перерозподілу фінансових коштів, сформованих на місцевому рівні;
- зменшення дохідної частини внаслідок недоотримання податкових платежів;
- збільшення видаткової частини внаслідок деформації структури місцевих фінансів.

Шляхи розв'язання зазначених проблем:

1. *Розмежування компетенції центральних органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, здійснення розподілу податків і зборів між ланками бюджетної системи.*

2. *Жорсткість бюджетної дисципліни, що має відобразитися в доцільному використанні бюджетних засобів.*

3. *Виявлення резервних джерел збільшення обсягів прибутків місцевих бюджетів:*

- надходжень від приватизації об'єктів сфери послуг і виробничих об'єктів муніципальної/ комунальної власності;
- надходжень від продажу об'єктів незавершеного будівництва і невикористаних земельних ділянок на аукціонній (конкурсній) основі;
- використання ренти з природних ресурсів — надання в оренду територій, лісових і сільськогосподарських угідь, які перебувають у місцевому підпорядкуванні;
- максимально ефективного використання зборів за право проведення теле- і кінозйомок, аукціонів, виставок, ярмарків;
- використання муніципальних позик;
- перегляд податкових та інших пільг щодо їх доцільного використання.

4. *Застосування режиму жорсткої економії бюджетних коштів.*

5. *Контроль за використанням бюджетних фінансових ресурсів.*

6. *Залучення кредитів інших місцевих бюджетів (у разі наявності в них вільних фінансових ресурсів).*

7. *Розширення прав місцевих інститутів влади у сфері господарської діяльності, зокрема створення власних кредитно-*

фінансових організацій (муніципальних банків, місцевих страхових організацій, ощадних закладів).

8. *Залучення іноземних кредитів.*

9. *Залучення добродійних коштів* (коштів меценатів).

У більшості країн за рахунок місцевих податків покривається більше половини усіх витрат місцевого самоврядування. В Україні ж місцева влада володіє усього 1–2 % для покриття своїх витрат за рахунок місцевих податків, формуючи бюджети відрахуваннями від загальнодержавних податків. Удосконалення податкової системи, на думку багатьох економістів, має здійснюватися шляхом зменшення кількості загальнодержавних і збільшення місцевих податків як бази для формування місцевих бюджетів.

Недосконалим є чинне законодавство, відповідно до якого самі місцеві органи влади не мають права вводити місцеві податки, крім одного — комунального. Внаслідок цього місцеві органи влади запроваджують різні внески, збори тощо, намагаючись таким чином підмінити відсутні податкові надходження.

В умовах розширення прав місцевих органів самоврядування підвищуються роль і значення місцевих фінансів, що потребує здійснення адекватної економічної та фінансової політики. Це збільшило б податкову базу місцевих бюджетів з метою формування достатніх для функціонування суб'єктів економічної діяльності місцевого підпорядкування обсягів фінансових ресурсів.

Основні поняття

Місцеві бюджети — фонди фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні місцевих органів самоврядування.

Прибутки місцевих бюджетів — фінансові кошти, що надходять у відповідні місцеві бюджети в розмірах і порядку, встановлених законом. Містять власні або закріплені прибутки, відрахування від регулюючих прибутків, дотацій, субсидій, субвенцій та інші трансферти. Прибутки місцевих бюджетів поділяються на податкові і неподаткові.

Трансферти — фінансові кошти, що передаються з державного бюджету в місцеві бюджети або з місцевих бюджетів вищого рівня у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій та в інших формах.

Фінанси місцевих органів влади — система формування, розподілу і використання грошових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них завдань і функцій як власних, так і делегованих.

Фінанси місцеві — система економічних відносин, за допомогою яких місцеві органи влади мобілізують, розподіляють і використовують фінансові ресурси відповідно до покладених на них законом та договорами обов'язків.

Фінанси місцевого самоврядування — система економічних відносин, за допомогою яких територіальні колективи та органи місцевого самоврядування мобілізують, розподіляють і використовують фінансові ресурси відповідно до своїх функцій.

Фінансові ресурси місцевого самоврядування — фонди грошових ресурсів, які утворюються і використовуються органами місцевого самоврядування в процесі реалізації покладених на них законом функцій. До їх складу належать: місцеві бюджети, валютні та цільові фонди, фінансово-кредитні ресурси, а також фінансові ресурси підприємств комунальної форми власності.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте сутність місцевих фінансів, їх склад і роль у здійсненні політики зміцнення економічної самостійності адміністративно-територіальних формувань в умовах ринкових відносин.
2. Якими фінансовими ресурсами розпоряджаються органи місцевого самоврядування?
3. Поясніть склад і структуру доходів і видатків місцевих бюджетів.
4. Дайте характеристику механізму планування і фінансування видатків за місцевими бюджетами.
5. Охарактеризуйте позабюджетні та валютні фонди місцевих рад народних депутатів, їх значення у формуванні фінансових ресурсів регіону.

План семінарських занять

1. Сутність місцевих фінансів, їх склад і роль.
2. Фінансові ресурси місцевого самоврядування.
3. Витрати місцевого бюджету на соціальні потреби.
4. Позабюджетні кошти.

Література

1. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про бюджетну систему Української РСР” від 29.06.95 № 253/95-ВР» // Відомості Верховної Ради України.— 1995.— № 26.
2. *Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 92–121
3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів.— К.: НІОС, 2001. — С. 176–198.
4. *Кириленко О. П.* Зміцнення доходної бази місцевих бюджетів // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 35–39.
5. *Кириленко М., Татаренко В.* Міське господарство і проблеми формування та використання бюджету // Економіка України. — 1996. — № 8. — С. 32–38.
6. *Кравченко В. І.* Фінансові проблеми органів влади в Україні // Фінанси України. — 1995. — № 1. — С. 61–63.
7. *Лисовська Л. П., Ганевич Д. М.* Формування місцевих бюджетів // Фінанси України. — 1996. — № 7. — С. 11–15.
8. *Моїсеєнко В. В.* Формування місцевих бюджетів в умовах ринкових відносин // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 16–19.
9. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія). — К.: КНЕУ, 2002. — С. 119–135.
10. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів).— К.: ЦУЛ, 2002. — С. 130–144.
11. *Рибак В.* Проблеми формування доходних джерел місцевих бюджетів // Економіка України. — 1996. — № 10. — С. 29–38.
12. *Токарева Г. А., Папайка А. А.* Удосконалення податкового механізму — важлива умова зміцнення доходів місцевих бюджетів // Фінанси України. — 1996. — № 11. — С. 100–107.

Тема 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

Економічна сутність і роль державного кредиту

У періоди економічної кризи, докорінних змін у господарському механізмі, порушення збалансованості бюджету держава відчуває гостру нестачу фінансових ресурсів. Основним способом отримання додаткових фінансів є державний кредит. Таким чином, об'єктивна необхідність державного кредиту пояснюється протиріччями між зростаючими суспільними потребами і можливостями їх задоволення за рахунок доходів бюджету.

Здійснюючи операції з державного кредитування всередині країни, держава є позичальником коштів, а населення, підприємства, організації — кредиторами. В міжнародних економічних відносинах держава виступає в ролі як позичальника, так і кредитора.

Характеризуючи сутність державного кредиту, необхідно зазначити, що формування з допомогою держкредитних відносин додаткових фінансових ресурсів для фінансування загальнодержавних витрат — це тільки одна його сторона. Другою є відносини, зумовлені платністю і поверненням ресурсів, які мобілізовані з допомогою державного кредиту. Держава гарантує повернення коштів з оплатою кредиторам установленого доходу, як правило, у вигляді відсотків. Але платність, строківість і повернення запозичених державою коштів не дають підстави ототожнювати державний кредит з банківським. Між ними існують суттєві відмінності.

Державний кредит є сукупністю економічних відносин, які виникають у процесі формування державою фінансових ресурсів для фінансування бюджетних витрат та інших загальнодержавних програм.

Як фінансова категорія державний кредит виконує фіскальну і регулювальну функції. Водночас державний кредит — це

форма мобілізації тимчасово вільних коштів населення, підприємств та організацій для задоволення суспільних потреб на умовах платності й повернення. За наявності бюджетного дефіциту державний кредит є одним з основних джерел його покриття. За позитивного бюджетного сальдо мобілізовані через державний кредит кошти використовуються для фінансування економічних і соціальних програм.

Варто також звернути увагу на поняття “умовний державний кредит”, коли держава виступає гарантом за кредитами, наданими іноземним позичальникам, місцевим органам влади, державним підприємствам. Зовнішній вияв змісту економічних відносин, які виражає державний кредит, становить собою форму кредиту.

Види державного кредиту

Державний кредит може існувати у двох формах:

1) *товарній* (як, наприклад, хлібні позики перших років радянської влади. В надзвичайних ситуаціях — в умовах стихійного лиха, катастрофи, війни тощо — запозичення транспортних засобів, іншого майна в населення. У сучасній практиці фактично не використовується);

2) *грошовій*:

- ощадна справа (використання ощадних вкладів населення);
- державні позики;
- запозичення Кабінетом Міністрів фінансових коштів із позикового фонду Національного банку України для покриття дефіциту бюджету (призводить до зростання інфляції);
- грошово-речові лотереї.

Державні позики класифікують за такими ознаками:

1. *За суб'єктами позикових відносин:*

- позики, розповсюджені центральними органами (наприклад, ОВДП — органи внутрішньої державної позики, ОЗДП — облігації зовнішньої державної позики);
- позики, надані місцевими органами влади (наприклад, органами влади міст Харкова, Одеси).

2. *За місцем розміщення:*

- внутрішні (наприклад, ОВДП, облігації);
- зовнішні (ОЗДП, євробонди — облігації зовнішньої позики, розміщені на міжнародному — європейському ринку).

3. Залежно від обігу на ринку:

- ринкові (наприклад, євробонди);
- неринкові (зокрема, ОВДП є неринковими, тому що не мають форми у вигляді якого-небудь уречевленого (паперового) носія, а є електронними запасами на розрахункових рахунках юридичних осіб).

4. За термінами залучення коштів:

- короткострокові (з терміном погашення до 1 року);
- середньострокові (з терміном погашення від 1 до 5 років) — євробонди;
- довгострокові (із терміном погашення від 5 років і більше);

5. За існуванням застави щодо боргових зобов'язань:

- заставні;
- беззаставні.

6. За характером виплачуваного прибутку:

- виграшні зобов'язання; весь прибуток власники облігацій державного боргу одержують у формі виграшу, прибуток виплачується не за всіма облігаціями, а тільки за тими, на які випав виграш;
- відсоткові зобов'язання; власники облігацій одержують твердий прибуток у формі відсотка від номінальної вартості облігацій державної позики;
- відсотково-виграшні зобов'язання;
- безпрограшні зобов'язання; випускаються з умовою, що протягом терміну дії державної позики виграшними будуть усі облігації;
- зобов'язання з нульовим купоном; не допускають виплати прибутку, гарантують одержання товару, на який не задовольняється попит на ринку. Вартість кожної випущеної облігації дорівнює вартості визначеного товару (легкового автомобіля, холодильника, телевізора); властиво країнам з дефіцитною на товари економікою. Використовувалися у колишньому СРСР на рубежі 80–90-х років.

7. За методом визначення прибутку:

- зобов'язання з твердим прибутком;
- зобов'язання з плаваючим прибутком.

8. Залежно від обов'язку позичальника дотримуватися термінів погашення позики:

- зобов'язання з правом довгострокового погашення;
- зобов'язання без права довгострокового погашення.

Державний борг: внутрішній і зовнішній

Внутрішній державний кредит може мати товарну і грошову форми. Товарну форму використовують за розладнання грошової системи. Грошовий кредит виступає у формах державних позик, вкладів населення в ощадних банках, використання державного кредитного фонду. Найпоширенішою формою державного кредиту є позики.

Державні зовнішні позики можуть надаватися в грошовій або товарній формі. Грошові позики надаються у валюті країни кредитора або у вільно конвертованій валюті.

Існування державного кредиту призводить до появи державного боргу, який поділяють на поточний і капітальний, внутрішній і зовнішній. Важливим є питання про економічно обґрунтовані межі державного боргу. У більшості країн світу, в тому числі й в Україні, обсяг внутрішнього державного боргу регулюється законодавством.

Державний внутрішній борг України складається із заборгованості минулих років, у тому числі частини боргових зобов'язань уряду колишнього СРСР, успадкованих Україною, та заборгованості, що виникає за борговими зобов'язаннями Уряду України. До боргових зобов'язань уряду України належать випущені ним цінні папери, інші зобов'язання у грошовій формі, гарантовані урядом України, а також отримані ним кредити. Боргові зобов'язання уряду України виступають у вигляді облігацій внутрішніх державних позик і зобов'язань державної скарбниці України. В окремих випадках можуть застосовуватися й інші форми урядових зобов'язань. Характер та умови їх у кожному конкретному випадку визначає уряд України за погодженням із НБУ.

Обслуговування державного боргу здійснюється за рахунок бюджетних коштів, що за умов економічного спаду і наявності проблем щодо наповнення дохідної частини бюджету робить погашення державних боргових зобов'язань і сплату за ними відсотків досить проблематичними. Нарощування державного боргу може призвести до зростання боргу вже без нових позик, лише за рахунок збільшення витрат на його обслуговування. Коли витрати з обслуговування державного боргу перевищують 25-відсоткове співвідношення платежів на погашення кредитів і валютних надходжень, за певної величини державного боргу

практично вся виручка від експорту у вільно конвертованій валюті спрямовується на погашення раніше отриманих кредитів і сплату відсотків за ними, а оплата поточного імпорту потребує залучення нових позик.

Зростання внутрішнього державного боргу теж спричиняє труднощі з вишукування додаткових дохідних джерел. Оскільки джерелом покриття державного боргу є доходи бюджету, тобто податки, можна стверджувати, що величина боргу — це взяті авансом у населення і підприємств податки.

Цілком очевидно, що серйозність проблем, пов'язаних із здійсненням державних кредитних операцій, підвищує вимоги до управління державним боргом.

Управління внутрішнім державним боргом передбачає певні заходи щодо випуску, розміщення, обігу й обслуговування державних боргових зобов'язань, зміни умов раніше випущених позик.

Для зовнішнього державного боргу це заходи щодо отримання і повернення зовнішніх кредитів.

Методи погашення державного боргу

Методами управління державним боргом є конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення та анулювання позики.

1. *Конверсія державного боргу* — зміна прибутковості позики; при цьому держава зменшує розмір відсотків, що виплачуються за позиками.

Технічно можливими є такі варіанти конверсії зовнішнього боргу:

- обмін “боргу на борг” — держава-позичальник обмінює свої власні борги на борги інших держав перед нею. Наприклад, країни “третього світу” заборгували Росії як правонаступниці СРСР майже 150 млрд дол.; Росія використовувала ці “кошти” для сплати власних боргів перед розвиненими країнами;
- обмін “боргу на експорт”. Борги покриваються за рахунок експорту машинно-технічної продукції та інших готових товарів;
- обмін “боргу на власність”. Як власність розглядаються земля, нерухомість, пакети акцій підприємств;

- обмін “боргу на національну валюту” (називається “боргом для розвитку”). Інтерес кредиторів до таких операцій зріс, хоча і залишається помірним, оскільки ці угоди фактично є добродійною допомогою на розвиток економіки боржника. Кошти від такої конверсії переважно спрямовують або на освіту, або на охорону здоров’я, або на охорону природи та збереження біорозмаїття.
- 2. *Консолідація державного боргу* — збільшення термінів дії випущених позик; може проводитися одночасно з конверсією.
- 3. *Уніфікація позик* — об’єднання кількох позик в одну, в цьому випадку облігації раніше випущених державних позик обмінюють на облігації нової позики.
- 4. *Відстрочення погашення позики* — здійснюється в період, коли випуск нових позик використовується на обслуговування раніше випущених державних позик.
- 5. *Обмін облігацій державної позики за регресійними співвідношеннями*; у цьому разі певна кількість раніше випущених облігацій позики дорівнює одній знову випущеній облігації державної позики.
- 6. *Анулювання боргових зобов’язань держави* — зумовлене фінансовою неспроможністю держави сплатити свої зобов’язання через несприятливу економічну ситуацію або з політичних мотивів.

Світовий досвід розв’язання проблеми зовнішньої заборгованості припускає три можливих сценарії:

1) *оптимістичний*. Країна-боржник поступово сплачує не тільки відсотки, а й суму основного боргу. Для цього необхідний профіцит бюджету, за рахунок якого й відбувається погашення боргів. Повний розрахунок за боргами є кардинальним варіантом вирішення проблеми боргів, але це забезпечується не тільки збалансованістю бюджету, а й досягненням стійкого позитивного сальдо, що може генерувати тільки здорова економіка;

2) *песимістичний*. Погашення основного боргу і відсоткових платежів рефінансується за рахунок нових іноземних кредитів. Зовнішній борг набуває форми фінансової піраміди, яка у перспективі неминуче розвалиться, що й призведе до відмови повертати борги. Відмова від сплати боргів має тільки одну

перевагу — відсутність необхідності його обслуговувати і повертати. Проте країна-боржник має здебільшого істотніші втрати: зменшення прибутків від міжнародної торгівлі, вилучення з міжнародного ринку позик, арешт активів та ін.;

3) *нульовий*. Країна-боржник вчасно сплачує відсотки за кредитами, а сума нових іноземних позик не перевищує суми, виплаченої в рахунок погашення боргу. Внаслідок цього зовнішній борг надовго заморожується.

Необхідною умовою успішної сплати зовнішньої заборгованості є розв'язання так званої проблеми трансферту. Вона має три головних аспекти:

- *бюджетний* — забезпечення перевищення прибутків над витратами, що вимагає реалізації системи заходів для збільшення бюджетних надходжень (шляхом створення Податкового кодексу, що стимулює приватні інвестиції) та зменшення бюджетних витрат (за рахунок обмежень державних інвестицій із широким залученням до інвестування комерційних банків, пенсійних фондів, страхових компаній; із здійсненням реформ у соціальній та житлово-комунальній сферах, щоб пільги одержували тільки ті, кому вони реально потрібні; з погашенням боргів перед бюджетом підприємствами-монополістами, скороченням бюрократичного апарату та ін.);
- *ресурсний* — сплата зовнішньої заборгованості за рахунок експортних надходжень або активного сальдо торговельного балансу;
- *системний* — нарощування фізичного обсягу експорту за адекватного збільшення його вартісного обсягу.

Універсальні правила кредитно-валютної політики в умовах наявності великої зовнішньої заборгованості:

- 1) зростання привабливості внесків у національній валюті;
- 2) стимулювання резидентів щодо кредитної операції у національній валюті;
- 3) залучення середньо- та довгострокових фінансових коштів;
- 4) здійснення ефективного валютного контролю.

Управління державним внутрішнім боргом України здійснює Міністерство фінансів України у порядку, погодженому з Національним банком України. Розміщення боргових зобов'язань уряду України та надання гарантій від його імені прова-

дить за його дорученням Міністерство фінансів України. Граничні розміри державного внутрішнього боргу України, його структура, джерела і строки погашення встановлює Верховна Рада України одночасно із затвердженням Державного бюджету України на наступний рік.

Основні поняття

Державний кредит — одна з форм руху позикового фонду, насамперед тимчасово вільних коштів населення і суб'єктів економічної діяльності. Цей рух здійснюється на добровільній основі для фінансування потреб економіки на умовах державної гарантії повернення коштів із сплатою визначеного відсотка.

Державний борг — сума заборгованості за випущеними і непогашеними внутрішніми державними позиками, а також сума фінансових зобов'язань країни стосовно іноземних кредиторів на визначену дату.

Капітальний державний борг — вся сума заборгованості за раніше випущеними позиками.

Поточний державний борг — витрати держави, пов'язані з виплатою сум вигравшів, відсотків за поточними тиражами державних лотерей (облігацій), а також незапитаних сум вигравшів за раніше проведеними тиражами.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте поняття “державний кредит”. Назвіть проблеми внутрішнього і зовнішнього боргу.
2. Оцініть так званий нульовий варіант стосовно вирішеного питання зовнішньої заборгованості колишнього СРСР (майже 82 млрд дол.).
3. Назвіть можливі варіанти розв'язання питання компенсації населенню України знецінених заощаджень в установах Ощадбанку, Укрдержстраху та за майновими облігаціями (116 млрд грн).
4. Охарактеризуйте соціально-економічну сутність державного кредиту, його роль у формуванні додаткових фінансових ресурсів держави та в покритті бюджетного дефіциту.
5. Назвіть форми і види державного внутрішнього і зовнішнього кредиту і дайте їм характеристику.

6. Розкрийте поняття державного боргу і джерела його погашення.
7. Що становить собою державний борг України, які існують форми управління ним?
8. Охарактеризуйте проблему покриття внутрішнього і зовнішнього державного боргу в Україні у період формування ринкових відносин, а також проблему так званого нульового варіанта в покритті зовнішнього державного боргу колишнього СРСР.

План семінарських занять

1. Види державного кредиту.
2. Внутрішній та зовнішній державний кредит.
3. Форми внутрішнього та зовнішнього державного кредиту.

Література

1. *Базилевич В. Д., Баластрик Л. О.* Державні фінанси. — К.: Атіка, 2002. — С. 213–231.
2. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 304–318.
3. *Клишко Г. Н., Матвієнко А. С.* Проблеми ефективності використання іноземних кредитів у економіці України // *Фінанси України*. — 1997. — № 2. — С. 29–37.
4. *Кудряшов В. П.* Фінанси. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 198–215.
5. *Львовичкін С. В.* Теоретичне обґрунтування державного боргу // *Фінанси України*. — 1997. — № 1. — С. 65–70.
6. *Макуха В. О., Татарчук В. П., Глен Райт.* Методичні основи організації випуску муніципальних позик в Україні // *Фінанси України*. — 1996. — № 1. — С. 50–62.
7. *Обозна Н. В.* Муніципальна позика: проблеми її використання і шляхи її розв'язання // *Фінанси України*. — 1996. — № 12. — С. 14–21.
8. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія) . — К.: КНЕУ, 2002. — С. 172–182.
9. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів).— К.: ЦУЛ, 2002. — С. 110–129.
10. *Третяк О. І.* Конвертовані облігації та невикористані можливості // *Фінанси України*. — 1997. — № 5. — С. 42–46.
11. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захожая. — К.: МАУП, 2002. — С. 95–121.

Тема 9. СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК

Сутність і функції страхування

Страховання є самостійною сферою фінансової системи. Воно виступає у двох формах: у формі страхування певних об'єктів у зв'язку із непередбаченими і надзвичайними подіями та у формі соціального страхування.

Зараховуючи сферу страхування до фінансової системи, ми спираємося на те, що економічна категорія страхування є складником категорії фінансів. Водночас можна виділити суттєві ознаки, що характеризують специфічність категорії страхування, а саме:

- страхування пов'язане тільки з перерозподільчими відносинами, які зумовлені настанням страхових випадків;
- за страхування має місце солідарне розподілення нанесеного збитку між учасниками страхування, що зумовлює повернення коштів, мобілізованих до страхового фонду;
- страхування передбачає перерозподіл збитку як між територіальними одиницями, так і в часі.

Зважаючи на ці специфічні особливості потрібно характеризувати функції страхування: ризикову, попереджувальну, зберігаючу і контрольну. Перерозподільчий характер страхових відносин пов'язаний із формуванням і використанням спеціального фонду страхових коштів. На практиці існує три основних форми створення страхових фондів: фонд самострахування (або його модифікація — фонди ризику), централізовані загальнодержавні резерви і фонди страховика.

Основні форми страхування та їх класифікація

Ринкові відносини, відкриваючи широкий простір для господарської ініціативи, коли кожний підприємець діє на свій страх і ризик, мають й інший бік — непередбачуваність еко-

номічної ситуації, ймовірність збитків і втрат з вини клієнтів або партнерів. Відповідно зростає список ризиків, які можуть бути прийняті на страхування. Враховуючи велику кількість об'єктів, що підлягають страхуванню, та їх відмінність в обсязі страхової відповідальності та категоріях страхувальників, необхідно є систематизація страхування за галузями, формами та видами.

Галузева класифікація здійснюється за об'єктами страхування. Виходячи з відмінностей між ними, сукупність страхових відносин поділяють на галузі: страхування майнове, особисте, соціальне, медичне, відповідальності та ризиків. У складі кожної галузі страхування виділяють окремі підгалузі й види. Виділення окремих видів характеризує деталізацію об'єктів страхування. За формою розрізняють обов'язкове та добровільне страхування.

Обов'язкове страхування зумовлене ризиками, пов'язаними з життям, втратою працездатності або з виникненням таких збитків, які не можуть бути відшкодовані однією особою. Обов'язкова форма страхування ґрунтується на тому, що законодавством встановлюється перелік об'єктів, які підлягають обов'язковому страхуванню, та механізм, за яким забезпечується його реалізація. Відповідальність за здійснення обов'язкового страхування покладається на державні страхові органи.

Обов'язковим страхуванням охоплюються всі об'єкти без заяв страхувальників, оскільки сама реєстрація об'єкта є підставою для того, щоб він автоматично був охоплений страхуванням. За цієї форми страхування виплата страхового відшкодування не залежить від терміну оплати страховиком страхових платежів. В екстремальних випадках страхові внески можуть бути стягнені в судовому порядку. У разі настання страхового випадку при прострочених платежах потерпілого зі страхового відшкодування вилучається сума боргу перед страховою організацією та пеня на прострочений борг. Обов'язкове майнове страхування не обмежене часом. Страхове забезпечення за ним строго нормоване. Як правило, ці норми встановлюють у відсотках від страхової оцінки об'єкта.

Добровільне страхування здійснюється на підставі договору між страхувальником і страховиком. Це основна форма страхування. Об'єктом майнового страхування є рухоме та нерухоме

майно юридичних і фізичних осіб. Нині в Україні найпоширенішим серед фізичних осіб є страхування будівель, домашнього майна, транспортних засобів. Поступово розширюється майнове страхування у сфері приватного бізнесу.

Об'єктами *особового страхування* є життя та здоров'я громадян. Видами особового страхування є змішане страхування життя (об'єктами виступають одночасно життя і здоров'я), страхування дітей, весільне страхування та ін. Особове страхування виконує дві функції: страху та нагромаджувальну. Страхова передбачає відшкодування втрат при настанні страхової події. Нагромаджувальна полягає в тому, що після закінчення терміну дії страхового договору застрахованому виплачується страхова сума. З окремих видів страхування сума страхових внесків менша від страхової суми. Це пов'язане з використанням страховиком отриманих страхових внесків на фінансовому ринку. Частина отриманих від цього доходів виділяється застрахованому.

У системі *соціального страхування* об'єктом страхування є працездатність і працевлаштування, страхування працездатності — на випадок її постійної чи тимчасової втрати. Страхування працевлаштування здійснюється на випадок безробіття. Соціальне страхування має обов'язковий і добровільний характер. В обов'язковому порядку воно здійснюється через загальнодержавні цільові фонди: пенсійний, соціального страхування, страхування на випадок безробіття. Страховиком виступає держава в особі уповноважених органів, страхувальниками — праценаймачі та громадяни, які працюють за наймом, застрахованими — працівники підприємств, організацій і установ. Страхові платежі — це внески до Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування і Фонду сприяння зайнятості населення. Страхове відшкодування здійснюється у формі пенсій в разі повної чи часткової втрати працездатності та безробіття. Добровільне страхування здійснюється через недержавні та відомчі пенсійні фонди і має додатковий характер.

У *медичному страхуванні* об'єктом страхування є здоров'я громадян. Страхування здійснюється на випадок хвороби і може існувати як в обов'язковій, так і додатково в добровільній формі через державні та недержавні структури. Страхувальниками можуть виступати: держава (з бюджету), підприємства,

організації, установи та громадяни (за рахунок власних доходів). Страхове відшкодування здійснюється у формі оплати лікування.

При *страхуванні відповідальності* об'єктом виступає зобов'язання застрахованої особи виплатити відшкодування за завдані збитки третім особам. Найпоширенішим видом є страхування громадянської відповідальності водіїв автотранспортних засобів. Крім того, об'єктом страхування може бути професійна відповідальність для осіб окремих професій, які своїми діями чи неналежним виконанням своїх обов'язків можуть спричинити збитки своїм клієнтам.

Об'єктом *страхування ризиків* є недоотриманий прибуток чи збитки при здійсненні певних господарських і фінансових операцій, яким притаманний відчутний ризик. Це ризики з кредитних і заставних операцій, з біржових угод, з депозитних вкладів юридичних і фізичних осіб, втрат від коливання валютних курсів тощо. Ця галузь страхування є особливо важливою в умовах ринкової економіки, яка пов'язана з безліччю підприємницьких ризиків.

Страховий ринок

Поняття страхового ринку трактується в економічній літературі у двох аспектах. По-перше, страховий ринок — це особлива сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу є специфічна послуга — страховий захист і де формуються пропозиція й попит на неї. По-друге, страховий ринок — складна інтегрована система страхових і перестрахових організацій (страховиків), що здійснюють страхову діяльність.

Суб'єктами страхового ринку є страховики (страхові компанії), які надають страхові послуги, і страхувальники (фізичні та юридичні особи). Посередниками у здійсненні страхування виступають брокери (брокерські фірми) і страхові агенти. Специфічним товаром на страховому ринку є страхові послуги. Ціна їх виявляється у страховому тарифі й складається на конкурентній основі під впливом попиту і пропозиції.

Страховий ринок залежно від масштабів попиту і пропозиції на страхові послуги поділяють на внутрішній, зовнішній і міжнародний. Функціонування страхового ринку базується на таких принципах:

- демонополізація страхової справи;
- конкуренція страхових організацій з надання страхових послуг, залучення страхувальників і мобілізації грошових коштів у страхові фонди;
- свобода вибору для страхувальників умов надання страхових послуг, форм і об'єктів страхового захисту;
- надійність і гарантія страхового захисту.

Розрізняють такі організаційно-правові форми страхових компаній: державна страхова компанія; акціонерні страхові товариства; товариства взаємного страхування; страховий пул. Обов'язковим складовим елементом страхового ринку є спеціалізовані консалтингові фірми (компанії) страхових експертів.

Фінансові аспекти соціального страхування

Соціальне страхування як самостійна форма страхування безпосередньо пов'язане із системою соціального захисту населення. У період економічних негараздів і соціальної напруженості необхідність його розширення стає найбільш значущою та актуальною проблемою.

Найважливішим пріоритетом системи соціального захисту є підтримка працездатних громадян, для яких виокремлюється частина створеного валового продукту через формування і використання спеціальних грошових фондів.

Соціальне страхування є частиною грошових відносин з розподілу і перерозподілу національного доходу з метою формування і використання фондів, призначених для утримання осіб, які не беруть участі у суспільній праці. Суб'єктами відносин виступають держава, підприємства та організації різних форм власності, населення.

В економічній і публіцистичній літературі, характеризуючи сфери соціального захисту населення, вживають терміни “соціальне забезпечення” і “соціальне страхування”, нерідко отожднюючи їх або, навпаки, вважаючи їх неоднозначними. Проте кожний з них має певне смислове навантаження.

Соціальне забезпечення — встановлена державою система матеріального забезпечення громадян у старості, в разі повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника, а також допомога багатодітним, неповним і малозабезпеченим

сім'ям. Це частина фінансів, що використовуються державою як економічний інструмент розподілу коштів для утримання та обслуговування непрацездатних членів суспільства.

Соціальне забезпечення здійснюється у таких формах: соціальне страхування, забезпечення та опікування.

Характерною рисою соціального страхування є фінансування соціальних виплат за рахунок внесків. У разі забезпечення фінансування матеріальної допомоги здійснюється за рахунок податків незалежно від зроблених раніше внесків. Форма опікування становить фінансування з бюджету й орієнтована на індивідуальні потреби.

Таким чином, під соціальним забезпеченням треба розуміти процес соціального захисту населення, а під соціальним страхуванням — одну з форм здійснення цього процесу. Форма соціального страхування є домінуючою у країнах з ринковою економікою. Причому в одних з них метод страхування має нагромаджувальний характер, а в інших — солідарний.

Система соціального страхування може бути двох видів: державною і недержавною, їх матеріальне забезпечення здійснюються за рахунок спеціалізованих фондів грошових коштів.

Державне соціальне страхування відіграє важливу роль у розвитку суспільства. В Конституції України (ст. 46) зазначено: "Громадяни мають право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом". З метою забезпечення таких прав в Україні створено систему загальнообов'язкового державного соціального страхування. Крім того, існують форми добровільного соціального страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, які надаються з метою впровадження соціального захисту громадян за рахунок державних страхових коштів. Такий захист, зокрема, передбачає організацію матеріального забезпечення громадян у разі хвороби, втрати працездатності (повної, часткової або тимчасової), втрати годувальника, безробіття, у старості, народження дитини, необхідності догляду за малолітньою дитиною, хворими членами сім'ї, у випадках смерті громадянина та ін. З метою фінансового забезпечення соціального захисту населення ство-

рено кілька цільових державних страхових фондів, на які покладаються завдання надання державою матеріальної допомоги громадянам.

Залежно від страхового випадку розрізняють кілька видів загальнообов'язкового соціального страхування:

- 1) пенсійне страхування;
- 2) страхування через тимчасову втрату працездатності та витрати, зумовлені народженням і похованням;
- 3) медичне страхування;
- 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- 5) страхування на випадок безробіття;
- 6) інші види страхування.

Суб'єктами загальнодержавного соціального страхування є:

- застраховані особи;
- страхувальники;
- страховики.

Застрахованою є фізична особа, на користь якої здійснюється державне соціальне страхування. В окремих випадках до застрахованих належать члени сімей громадян, а також інші особи. Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), та громадяни, що забезпечують себе роботою самостійно. Громадяни України, які працюють за межами України, мають право на забезпечення з державного соціального страхування за умови сплати передбачених страхових внесків. Представниками застрахованих осіб можуть бути профспілки або інші уповноважені працівниками органи.

До страхувальників належать роботодавці та застраховані особи. Страхувальники зобов'язані сплачувати обов'язкові страхові внески. Страховики — це цільові державні фонди, створені з метою забезпечення мобілізації коштів та фінансування державних соціальних програм. Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Для забезпечення певних видів соціального страхування створюються відповідні державні фонди. Страхові фонди — це ор-

гани, які здійснюють управління окремими видами соціального страхування, мобілізацію страхових внесків та забезпечують фінансування передбачених виплат застрахованим особам. Усі застраховані громадяни є членами відповідних страхових фондів залежно від виду соціального страхування. Державні страхові фонди — некомерційні самоврядні організації.

Як правило, цільові страхові державні фонди не можуть займатися іншою діяльністю, крім тієї, для якої їх створено. Забороняється таким фондам також використання своїх коштів на цілі, не пов'язані з їх функціями. Кошти цільових страхових державних фондів зараховуються до складу Державного бюджету України. Фонди мають самостійні бюджети. Управління страховими фондами здійснюється на паритетній основі представниками держави та суб'єктів соціального страхування (страхувальників і страховиків). Для забезпечення стабільності діяльності фонду створюється резерв страхових коштів. Фонди зобов'язані публікувати в засобах масової інформації свої бюджети.

З метою забезпечення загальнообов'язкового соціального страхування в Україні створено такі державні фонди:

- 1) Пенсійний фонд України (ПФУ);
- 2) Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (ФЗДССБ);
- 3) Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (ФССТВП);
- 4) Фонд соціального страхування від нещасних випадків (ФССНВ);
- 5) Фонд медичного страхування (ФМС).

Основними джерелами доходів фондів соціального страхування є обов'язкові внески роботодавців та застрахованих осіб, асигнування та інші кошти. Розміри внесків до фондів визначаються з того, що вони мають забезпечити необхідне фінансування програм відповідних фондів. Порядок створення страхових фондів регламентується законодавством України. Виплати застрахованим особам здійснюються з періоду виникнення страхових випадків.

Особливостями системи державного соціального страхування є неперсоніфікований характер внесків (вони не нагромаджуються, а витрачаються відразу на виплату пенсій) та їх

непрямий характер (внески до спеціального фонду здійснюють більшою мірою роботодавці та меншою — фізичні особи). Пенсії оплачуються сьгоднішнім поколінням економічно активного населення. Така концепція пенсійного забезпечення підтримується багатьма спеціалістами. Проте висловлюється думка, що її необхідно вдосконалити, встановивши більшу залежність розміру пенсії від заробітку й стажу. Інші фахівці виходять з необхідності внесення змін до порядку розподілу страхових внесків, розмежувавши їх за видами страхування (пенсійне, медичне та ін.), що вже відбувається в Росії.

Звичайно, спад виробництва, криза неплатежів, зростання безробіття, видача заробітної плати натуральними товарами, недосконалість законодавчої бази ускладнюють рух внесків із соціального страхування до споживачів. Тому ці питання треба вирішувати шляхом удосконалення системи пенсійного забезпечення як державного обов'язкового, так і недержавного добровільного. Ефективність додаткового пенсійного забезпечення доведено досвідом розвинених країн, де політика пенсійного забезпечення здійснюється у двох напрямках: 1) гарантоване забезпечення мінімальної трудової пенсії та підтримка малозабезпечених верств населення; 2) розширення можливостей громадян у самозабезпеченні своєї старості через додаткове нагромаджувальне страхування.

Частка додаткової пенсії у пенсійному доході в Італії становить 15–16 %, у Франції — 35–40, у США — 75 %. Кількість пенсіонерів, які отримують недержавні пенсії, дорівнює 70 % від усіх пенсіонерів Західної Європи.

Не менш актуальною є проблема медичного страхування. Посилаючись на досвід інших країн, фахівці пропонують запровадити медичне страхування й в Україні. На страховому ринку вже з'явилися добровільні види медичного страхування, але це не означає, що знайдено реальний шлях поліпшення медичного обслуговування населення.

Основні поняття

Внутрішнє страхування — система заходів щодо страхування господарських ризиків на самому підприємстві без звернення до послуг страховиків.

Зовнішнє страхування — форма страхування господарських ризиків підприємства, здійснюваного страховими компаніями — страховиками.

Обов'язкове страхування — один з видів страхування майна, здійснюваного відповідно до законодавства в обов'язковому порядку. Об'єктом такого страхування є виробничі фонди підприємства. Платежі за цим видом зовнішнього страхування зараховуються на витрати обігу.

Страхова сума — грошова сума, в межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов'язаний здійснити виплату в разі настання страхового випадку, а також сума, що сплачується за особистим страхуванням.

Страхове відшкодування — фактично зроблені виплати, що компенсують збиток, який виникає у разі настання страхового випадку.

Страховий випадок — передбачена договором страхування і така, що реально сталася, подія, внаслідок настання якої виплачується страхове відшкодування.

Страховий ризик — певна подія, на випадок якої здійснюється страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання.

Страховий фонд — сукупність зарезервованих страховиками коштів.

Страховик — юридична особа, яка займається створенням і використанням фондів страхування на підставі отриманої ліцензії. Обов'язок страховика — точно визначення підстав сплати страхувальнику грошових сум та їх невідкладної виплати (перерахування) в разі виникнення страхового випадку.

Страхувальники — юридичні або фізичні особи, які беруть участь у створенні фонду страхування шляхом внесення страхових внесків і за виникнення страхового випадку мають право на страхове відшкодування. Головний обов'язок страхувальника — повна і своєчасна сплата страхових платежів й оперативне повідомлення органам страхування про страховий випадок.

Страхування — сукупність особливих замкнутих перерозподільчих відносин між учасниками цього процесу, пов'язаних із формуванням за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, призначеного для покриття можливих збитків або для

вирівнювання втрат у прибутках суб'єктів господарювання чи фізичних осіб, пов'язаних з наслідками страхових випадків.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте соціально-економічну сутність, об'єктивну необхідність і роль майнового та особистого страхування у забезпеченні безперервності суспільного виробництва.
2. Проаналізуйте форми і методи страхового захисту, систему страхових фондів, принципи обов'язкового і добровільного страхування.
3. Охарактеризуйте класифікацію страхування за об'єктами і за ознакою ризику.
4. Розкрийте поняття страхової послуги як елемента страхового ринку.
5. Охарактеризуйте сутність, умови, види, форми і роль страхування:
  - а) майна юридичних і фізичних осіб;
  - б) особистого;
  - в) кредитних і фінансових ризиків;
  - г) медичного;
  - г) цивільної відповідальності;
  - д) екологічного;
  - е) перестраховування.
6. Дайте характеристику фінансових відносин страхових компаній.
7. Що ви розумієте під поняттям “фінансовий ринок” і його організаційною структурою?
8. Розкрийте зміст державного нагляду за страховою діяльністю в Україні.
9. Який стан розвитку страхового ринку в Україні на сучасному етапі?

План семінарських занять

1. Сутність страхування. Форми і методи страхового захисту.
2. Принципи обов'язкового і добровільного страхування.
3. Страхування майна юридичних і фізичних осіб.
4. Особисте страхування.
5. Страховий ринок.

Література

1. *Барновський О. І.* Розвиток страхового бізнесу в Україні // *Фінанси України*. — 1996. — № 8. — С. 85–93.
2. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 287–303.
3. *Клапків М. С.* Альтернатива розвитку страхового ринку // *Фінанси України*. — 1996. — № 9. — С. 86–88.
4. *Ларіонова Л.* Страховий ринок в Україні. Яким йому бути? // *Фінанси України*. — 1996. — № 8. — С. 99–100.
5. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія) . — К.: КНЕУ, 2002. — С. 102–111.
6. *Осадець С. С., Харченко Н. В.* Проблеми і перспективи розвитку страхової справи // *Фінанси України*. — 1997. — № 3. — С. 74–78.
7. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів). — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 175–189.
8. *Тугай Г.* Страхування: кооперація чи монополізація? // *Фінанси України*. — 1996. — № 8. — С. 94–98.
9. *Тугай Г. О.* Нагляд за страховою діяльністю // *Фінанси України*. — 1996. — № 12. — С. 85–90.
10. *Тугай Г.* “Оранта”, секрети успіху // *Фінанси України*. — 1996. — № 9. — С. 94–95.
11. *Тугай Г. О.* Закон України “Про страхування”: думка професіоналів // *Фінанси України*. — 1997. — № 3. — С. 101–108.
12. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захочая. — К.: МАУП, 2002. — С. 149–175.
13. *Финансы: Учебник* / Под ред. В. М. Радионовой. — М.: Финансы и статистика, 1995.

Тема 10. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Складові елементи і грошові потоки фінансового ринку

Перехід до ринкових відносин неможливий без розвитку фінансового ринку.

Фінансовий ринок — сукупність економічних відносин, пов'язаних із розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

Об'єктами відносин є грошово-кредитні ресурси та цінні папери, суб'єктами відносин — держава, підприємства різних форм власності, окремі громадяни.

Головною функцією фінансового ринку є забезпечення руху грошових коштів від одних власників (кредиторів) до інших (позичальників). Фінансовий ринок виступає як механізм перерозподілу фінансових ресурсів підприємств і заощаджень населення між суб'єктами господарювання й галузями економіки, “зв'язування” частини грошових коштів, не забезпечених споживчими товарами, а також як засіб покриття дефіциту державного бюджету.

Основними елементами фінансового ринку є кредитний ринок, ринок цінних паперів і грошовий ринок, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Наприклад, збільшення обсягу вільних грошових коштів у населення і підприємств зумовлює розширення ринку кредитів і цінних паперів. І навпаки, випуск цінних паперів знижує потребу у фінансуванні народного господарства за рахунок кредитів та акумулює тимчасово вільні грошові кошти інвесторів.

Взаємозв'язок кредитного ринку і ринку цінних паперів виявляється в їх сек'юритизації (від англ. *securities* — цінні папери) — розширенні використання цінних паперів як інстру-

менту регулювання ринкових відносин і руху позичкового капіталу. З одного боку, кредити мають характеристики цінних паперів, оскільки приносять дохід і обертаються (тобто купуються і продаються). З другого — цінні папери є документами, що підтверджують боргові або дольові (пайові) зобов'язання на кредитному ринку.

За формою фінансових ресурсів фінансовий ринок поділяють на ринок грошей і ринок капіталів.

Ринок грошей є ринком короткострокових боргових зобов'язань, сферою, де їх можна купити. Їх придбання тут здійснюється тільки у тимчасове користування. Товаром на цьому ринку є гроші, ціною — відсотки за кредит. Він певною мірою виходить за межі фінансового ринку, оскільки купувати гроші можна як фінансові ресурси, а також для покриття певних витрат, наприклад державних. Оскільки чітку межу між такими фінансовими операціями провести досить складно, то недоречно й ускладнювати питання із сутнісним наповненням ринку грошей — зарахуємо до нього всі операції з їх купівлі-продажу.

Ринок капіталів, який складається з ринку фінансових інструментів, що відображають права власності, та довгострокових боргових зобов'язань, є сферою торгівлі не тільки грошима, а й правами власності. На ньому фінансові ресурси купуються з метою постійного або тривалого використання. Як правило, ринок капіталів отожднюється з фондовим. Загалом це досить логічно, адже тривалий термін використання довго- і середньострокових позичок наближає їх за характером використання до власного капіталу. Водночас цілком обґрунтованим є поділ ринку капіталів на фондовий (купівля ресурсів з переданням прав власності на фонди) та довго- і середньострокових позичок. Ціною ресурсів на ринку капіталів є дивіденди та курсові різниці, а також відсотки за довгостроковими позичками.

За організацією торгівлі фінансовий ринок поділяють на кредитний та ринок цінних паперів. Кредитний охоплює ту частину фінансового ринку, яка функціонує на основі укладення кредитних угод. Він має договірний характер. Ринок цінних паперів є особливою формою торгівлі фінансовими ресурсами, яка опосередковується випуском та обігом цінних паперів.

Структуру фінансового ринку можна зобразити у вигляді своєрідної матриці (табл. 3).

Структура фінансового ринку

Таблиця 3

За організацією торгівлі	За формою фінансових ресурсів	
	Ринок грошей	Ринок капіталів
Кредитний ринок	Ринок короткострокових позичок	Ринок довго- і середньострокових позичок
Ринок цінних паперів	Ринок короткострокових боргових зобов'язань	Ринок довго- і середньострокових боргових зобов'язань Фондовий ринок

З позицій ефективного управління фінансовим ринком та забезпечення за його допомогою впливу на соціально-економічний розвиток дуже важливим є завдання оптимізації структури цього ринку. Розв'язати його неможливо адміністративним шляхом, адже фінансовий ринок, як і будь-який інший, є на-самперед саморегульованою структурою, на яку держава може впливати тільки опосередковано шляхом законодавчого регулювання та використання певних інструментів.

В умовах ринкової економіки всі сегменти фінансового ринку достатньо розвинуті. Водночас останнім часом у світі наявна тенденція, що певною мірою непокоїть суспільство. Вона полягає у тому, що банки як кредитні установи поступово втрачають свою роль. З одного боку, вони шукають дохідніші й менш ризиковані напрями активних операцій. Валютний дилінг, наприклад, як за обсягом вкладень, так і за масою отриманих доходів поступово витісняє кредитування, яке є досить ризикованою діяльністю (відповідно, і вартість ресурсів відносно висока). З другого боку, суб'єкти підприємницької діяльності шукають і знаходять поза банками дешеві ресурси. І хоча це тільки перші ознаки структурних зрушень на фінансовому ринку, вони вже досить помітні.

Ринок цінних паперів

Важливим елементом фінансового ринку є ринок цінних паперів — сукупність відносин фінансового ринку, пов'язаних із випуском і обігом цінних паперів, а також форми і способи цього обігу.

Цінні папери — грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передання грошових та інших прав, що впливають з цих документів, іншим особам (ст. 1 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” від 18.06.91). Цей закон визначає умови і порядок випуску цінних паперів, а також регулює посередницьку діяльність в організації їх обігу в Україні. Відповідно до цього закону можуть випускатися в обіг такі види цінних паперів:

- акції;
- облігації внутрішніх республіканських і місцевих позик;
- облігації підприємств;
- казначейські зобов’язання держави;
- ощадні сертифікати;
- інвестиційні сертифікати;
- векселі;
- приватизаційні папери.

Крім цінних паперів першого порядку, існують похідні цінні папери, до яких належать опціони, ф’ючерси, бони, варанти тощо.

Розрізняють капітальні та грошові цінні папери.

Капітальні цінні папери виступають засобом залучення капіталу. Серед них найпоширеніші акції та облігації. Капітальні цінні папери, у свою чергу, поділяють на дольові (пайові), що відображають частку у власності та валовому капіталі, та боргові, що відображають відносини позики.

Дольові цінні папери — акції, інвестиційні сертифікати, приватизаційні папери.

Боргові цінні папери — облігації, казначейські зобов’язання та інші, за якими емітент несе зобов’язання повернути у відповідний термін кошти, інвестовані в його діяльність, і виплатити дохід у вигляді фіксованого відсотка.

Грошові цінні папери — це векселі (комерційні, фінансові, прості, переказні), депозитні сертифікати, комерційні папери та ін. Їх активно використовують в обороті між фірмами, банками, між банками та казначейством.

Цінні папери можуть бути іменними та на пред'явника. Іменні цінні папери передаються шляхом повного індосаменту (передавальним записом, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи), якщо інше не передбачено Законом України “Про цінні папери і фондову біржу” або якщо в них спеціально не вказано, що вони не підлягають переданню. Цінні папери на пред'явника обертаються вільно.

Ринок грошей має справу з короткостроковими фінансовими активами, що є високоліквідними та малоризиковими. Інструментами цього ринку є скарбничі векселі, короткострокові комерційні векселі та банківські акцепти.

Ринки капіталу різноманітніші, оскільки їхня діяльність пов'язана з кількома видами зовсім різних інструментів. Тут віділяють ринок облігацій та ринок часток капіталу (акцій).

Ринки цінних паперів можуть також класифікуватися:

- залежно від типу фінансових активів — ринок скарбничих векселів, ринок облігацій, ринок акцій тощо;
- за характером руху цінних паперів — первинний і вторинний фондові ринки. На первинному продаються й купуються цінні папери нових випусків, на вторинному — перепродуються раніше випущені цінні папери. Саме вторинний ринок забезпечує реалізацію однієї з основних функцій фінансового ринку — переливання капіталу;
- за формою організації фондового ринку — організований (біржовий) і позабіржовий.

Учасниками ринку цінних паперів є емітенти, інвестори та інвестиційні інститути.

Емітенти цінних паперів — юридичні особи та державні органи або органи місцевого самоврядування, які несуть повну відповідальність за випущені ними цінні папери.

Інвестори — фізичні та юридичні особи, які придбали цінні папери від свого імені та за власний рахунок.

Інвестиційний інститут — юридична особа, створена у будь-якій організаційно-правовій формі, що допускається Законом України “Про підприємства в Україні”. Засновниками інвестиційного інституту можуть бути як українські, так і іноземні юридичні та фізичні особи. Існують такі види інвестиційних інститутів: фінансові брокери, інвестиційні консультанти, інвестиційні компанії та інвестиційні фонди.

Фінансовий брокер — юридична особа, яка виконує посередницькі функції при купівлі-продажу цінних паперів за рахунок та за дорученням клієнта.

Інвестиційний консультант — юридична чи фізична особа, яка надає консультаційні послуги з питань випуску та обігу цінних паперів. Інвестиційний консультант може здійснювати аналіз фондового ринку (експертизу угод, вивчення та прогнозування кон'юнктури тощо), підготовку та організаційно-методичне забезпечення емісії.

Інвестиційна компанія — юридична особа, що діє власним коштом, є дилером. Вона може залучати грошові кошти через емісію власних цінних паперів або отримання грошових позик банків.

Інвестиційний фонд — юридична особа, що здійснює діяльність, пов'язану із залученням коштів за рахунок емісії власних цінних паперів.

Між інвестиційним фондом та інвестиційною компанією є певні відмінності. Інвестиційна компанія — переважно фінансовий посередник у первинному розміщенні цінних паперів між емітентом і кінцевим інвестором, а інвестиційний фонд акумулює дрібні заощадження і є кінцевим інвестором. Компанії обслуговують лише юридичних осіб, тоді як фонди — ще й фізичних. Компанія має право працювати як інвестиційний консультант і фінансовий брокер, для фонду ж інші види діяльності є забороненими.

Фондова біржа — акціонерне товариство, яке зосереджує попит і пропозицію цінних паперів, сприяє формуванню їх ринкового курсу, це технологічне ядро фондового ринку. Тут визначається курс цінних паперів. Біржа виробляє загальні правила здійснення торгів і розрахунків після укладення угод, розповсюджує відповідну інформацію та підтримує професіоналізм учасників ринку, а також виконує певний контроль.

Членами фондової біржі можуть стати лише інвестиційні інститути, сама ж біржа не є таким. Її діяльність фінансується за рахунок продажу власних акцій (часток статутного фонду біржі), регулярних членських внесків і біржового збору з кожної укладеної на біржі угоди. Прибутки біржі повністю спрямовують на покриття видатків. У разі виникнення прибут-

ку, що не використовується на власні потреби, він оподатковується відповідно до чинного законодавства України.

На фондову біржу допускають цінні папери не всіх компаній. На ній обертаються лише цінні папери, що пройшли реєстрацію і зараховані до лістингу*. Вимоги для допуску цінних паперів на біржу стосуються мінімального розміру, потенційних доходів і загального фінансового стану фірми.

Незареєстровані на біржі цінні папери продаються-купуються на позабіржовому ринку. Тут діють дилери або брокери, які здійснюють операції з цінними паперами.

Кредитний ринок

Учасниками фондового ринку є банки. Вони мають право випускати, купувати, зберігати цінні папери, здійснювати з ними інші операції, а також надавати брокерські, консультативні та інші послуги.

Банки охоплюють увесь спектр можливих операцій з цінними паперами як власним коштом, так і за дорученням клієнтів.

Сутність та роль кредитного ринку. Кредитний ринок як історично, так і за його значущістю та вагомістю є основною складовою фінансового ринку. По-перше, він забезпечує найшвидший доступ до ресурсів. Випуск в обіг цінних паперів і мобілізація з їх допомогою ресурсів потребує певного часу, тоді як кредит можна отримати у досить стислі терміни — протягом кількох днів. Така перевага дуже важлива як з погляду фінансового забезпечення потреб окремих суб'єктів, так і з позицій функціонування усієї фінансової системи. По-друге, переваги кредитного ринку впливають із функціонального потенціалу його основних суб'єктів — комерційних банків, які не тільки опосередковують рух фінансових ресурсів, а й певною мірою продукують їх. Так, централізація фінансових ресурсів у інституційних інвесторів на фондовому ринку є лише проміжним кроком в їх переміщенні до суб'єктів господарювання, де після придбання вони використовуватимуться як власні.

---

* Лістинг — внесення акцій компанії до списку акцій, які котируються на даній біржі. Лістинг необхідний для допуску до біржових торгів тільки тих акцій, які пройшли експертну перевірку.

Це дуже важливі структури, які призначені для централізації окремих роздрібнених, часто незначних за розмірами коштів та для їх раціонального розміщення. Проте їх роль, хоч і важлива, але істотно обмежена, бо вони є лише фінансовими посередниками.

Комерційні банки відіграють провідну роль у концентрації та забезпеченні раціонального використання фінансових ресурсів. У них розміщується переважна частина фінансових ресурсів суспільства. По-перше, це власні кредитні ресурси банків; по-друге, залучені на позиковій основі ресурси і, по-третє, у них розміщені кошти підприємств і держави. Тому саме комерційним банкам належить визначне місце у забезпеченні потреб економіки у фінансових ресурсах. При цьому їх роль не обмежується тільки кількісними параметрами, хоча вони і забезпечують концентрацію зазначених розрізнених коштів (подібні функції виконують також інвестиційні фонди і компанії). Головною перевагою банків є їх унікальні можливості у трансформації звичайних грошових коштів, що перебувають на рахунку підприємств, організацій та установ, бюджету і цільових фондів, у кредитні ресурси, які спрямовуються на розвиток економіки. Жодна фінансова інституція не має подібних функцій.

Кредитна система в умовах ринкової економіки — провідна ланка фінансової системи в цілому. Це пояснюється тим, що кредитування є основною формою фінансового забезпечення суб'єктів господарювання, а також відіграє важливу роль у діяльності держави і фізичних осіб. Кредит як форма фінансових відносин відображає перерозподільчі відносини з приводу використання на поворотній і платній основі тимчасово вільних фінансових ресурсів. Його поділяють на комерційний і банківський.

Комерційний кредит відображає відносини купівлі-продажу між суб'єктами господарювання з відстрочкою платежу. Він може оформлятися борговим зобов'язанням — векселем. Надання комерційного кредиту не передбачає руху грошових потоків, вони виникають тільки за сплати заборгованості у визначені терміни. Розрізняють два види векселів — прості й переказні. Простий вексель відображає двосторонні відносини між платником, який є боржником, і отримувачем коштів,

який виступає в ролі кредитора. Переказний вексель відображає тристоронні відносини — між боржником, кредитором і отримувачем коштів, тобто він складається тоді, коли заборгованість погашається не кредитору, а вказаній ним третій особі. Комерційні векселі (існують також фінансові, якими оформляються позикові угоди, у тому числі казначейські) можуть передаватися від одної особи до іншої з допомогою передатного напису — індосаменту. Завдяки цьому векселі можуть виконувати роль платіжних засобів.

Банківський кредит — форма взаємовідносин між позичальниками і спеціалізованими кредитними установами, сукупність яких становить кредитну систему. Остання охоплює банківську систему та сукупність небанківських кредитних установ (квaziбанки — майже банки). Банки виконують широкий спектр операцій, забезпечуючи рух грошових потоків і функціонування грошового ринку та ринку грошей. Квaziбанки поділяють на дві групи. Першу становлять фінансові інституції банківського профілю з обмеженим колом банківських операцій (лізингові і факторингові компанії, кредитні спілки й товариства, ломбарди, товариства взаємного кредитування, розрахункові (клірингові) центри). До другої групи належать фінансові інституції небанківського спрямування, які, маючи певні фінансові ресурси, здійснюють кредитні операції (страхові компанії, інвестиційні компанії та фонди, пенсійні фонди, фінансові компанії).

Структура банківської системи. Основу кредитної системи становлять банки. Банківська система, як правило, є дворівневою. До першого рівня належить центральний банк, до другого — комерційні. На центральний банк покладають дві основні функції: емісія грошей, що є інструментом фінансових відносин; регулювання грошового обігу та організація діяльності банківської системи — ліцензування банківської діяльності й банківський нагляд. Крім того, центральний банк здійснює кредитування комерційних банків, будучи банком банків, та обслуговування уряду — організація касового виконання бюджету і обслуговування державних запозичень.

Комерційні банки є головними інституціями банківської системи та ринку грошей. Основні їх функції — акумуляція тимчасово вільних коштів і здійснення розрахунково-касового обслуговування і кредитування фізичних та юридичних осіб.

За сферою діяльності, яка визначає місце банку на грошовому ринку, комерційні банки поділяють на універсальні та спеціалізовані. *Універсальні банки* здійснюють усі види банківських операцій для будь-яких клієнтів. *Спеціалізовані банки* концентрують свою діяльність на певних напрямках.

Виділяють такі напрями спеціалізації:

- функціональна (ощадні, іпотечні, інвестиційні, інноваційні, клірингові та інші банки), галузева (агропромислові, соціального розвитку, будівельні, енергетичні та інші банки);
- за клієнтурою (кооперативні, комунальні, страхові, споживчого кредиту тощо);
- за територіальною ознакою — регіональні, міжрегіональні та міжнародні.

Комерційні банки — це насамперед фінансові посередники. У розрахунках між суб'єктами господарювання, фізичними особами та державою вони забезпечують надійність і своєчасність руху грошових потоків. Від налагодження розрахунків залежать стабільність економіки та ритмічність діяльності підприємств. У торгівлі фінансовими ресурсами банки забезпечують, з одного боку, концентрацію всіх вільних коштів, а з іншого — їх раціональне та ефективне розміщення. Крім того, банки можуть виконувати посередницькі функції в операціях з цінними паперами та довірчі операції.

Ресурси комерційних банків. Основою організації комерційних банків є їх ресурси, які розглядаються у двох аспектах:

1) з позиції функціонування фінансової системи — як централізована у формі позичкового фонду (капіталу) частина фінансових ресурсів у суспільстві. Це не стільки ресурси самого банку, скільки тимчасово вільні ресурси й кошти юридичних та фізичних осіб і держави. З цього погляду значення ресурсів виходить за межі як конкретного банку, так і банківської системи, що зумовлює контроль з боку суспільства за їх формуванням та використанням;

2) щодо фінансової діяльності банку як підприємницької структури. Обсяг власних і залучених ресурсів визначає можливість банку в отриманні доходів від їх розміщення: чим більше ресурсів — тим ширші можливості. Ефективність використання цих ресурсів однаково важлива і для банку, і для суспільства загалом.

Джерелами формування ресурсів є власний капітал банку, цільові надходження, залучені та запозичені кошти. Цільові надходження — це кошти, які банк використовує за дорученням, наприклад на фінансування бюджетних капітальних вкладень чи обслуговування кредитних ліній інших банків. Залучені кошти — залишки на поточних рахунках клієнтів, депозитні вклади і сертифікати, випущені облігації та векселі, а запозичені — ресурси, що куплені у центрального банку та на міжбанківському ринку. Власні ресурси є стабілізуючою основою діяльності банків і створюються з огляду на необхідність забезпечення їх надійності. Наприклад, в Україні встановлено мінімальний розмір статутного капіталу на рівні 1 млн євро. Потужність банківської системи, її роль і місце у фінансовій системі та економіці країни визначаються обсягами ресурсів, які концентруються в комерційних банках.

Розміщення ресурсів комерційного банку характеризується залишками коштів, вкладеннями та резервами. Залишки коштів та резерви призначені для забезпечення надійності функціонування банківської системи. Вкладення ресурсів здійснюється банком з метою отримання доходу. Саме вони відображають діяльність банку на фінансовому ринку.

Залишки коштів відображаються на кореспондентських рахунках у центральному та інших комерційних, насамперед закордонних, банках і в касі. Відкриття кореспондентських рахунків необхідне для здійснення розрахунків (у тому числі міжнародних) клієнтів банку. Встановлення ліміту залишків цих коштів забезпечує надійність функціонування платіжної системи. Залишок готівки в касі необхідний для здійснення касового обслуговування клієнтів.

Принципи кредитування. Основним напрямом вкладення ресурсів у банку є кредитування. Це одна з найдавніших форм торгівлі фінансовими ресурсами, яка не втратила свого фінансового значення на фінансовому ринку досі, хоча значного розвитку і поширення набули й інші форми торгівлі. Кредитування гарантується на принципах поворотності, терміновості, платності та забезпеченості позичок.

Принцип поворотності означає, що фінансові ресурси надаються позичальникові тільки у тимчасове користування. Повернення кредитів забезпечує наявність у країні стабільного

позичкового фонду, яким можуть по черзі користуватись усі суб'єкти фінансових відносин — юридичні та фізичні особи та держава. Неповорнення кредитів призводить до зменшення позичкового фонду, а відтак і ресурсного потенціалу фінансової системи. Першочергове завдання як банківської системи, так і всіх суб'єктів полягає у забезпеченні збереження і примноження кредитних ресурсів.

Принцип терміновості передбачає визначення термінів повернення кредитів. Встановлення цього принципу визначається двома чинниками. По-перше, позичковий фонд має загальнонаціональне, а в окремих випадках всесвітнє значення. Його колективне призначення забезпечує доступ до фінансових ресурсів усім суб'єктам, які мають відповідні потреби і передумови. По-друге, банки, надаючи кредити, обмежені термінами, на які вони отримали залучені ресурси і які вони також мають повернути у встановлені терміни. Якщо принцип поворотності забезпечує збереження позичкового фонду, то принцип терміновості дає змогу управляти грошовими потоками з метою забезпечення платоспроможності банків та їх клієнтів.

Принцип платності означає встановлення плати у вигляді відсотків за користування кредитами. Позичковий відсоток, як і будь-яка ціна, має задовольняти банк, забезпечуючи його надійними і достатніми доходами, і позичальника, який повинен мати достатньо доходів для сплати відсотків. Відсоткова політика, яка координується центральним банком через встановлення облікової ставки, регулює активність кредитного ринку.

Принцип забезпеченості позичок передбачає визначення форм відшкодування збитків банків (і, по суті, всієї фінансової системи) у разі неповорнення кредитів. Основними формами забезпеченості кредитів є застава, страхування, гарантії та поручництво. Встановлення принципу забезпеченості зумовлено наявністю істотних ризиків у сфері кредитування. Він підвищує гарантії банків і відповідальність позичальників.

Принципи кредитування відіграють важливу роль у банківській системі. З одного боку, вони забезпечують ефективне і раціональне використання позичальниками одержаних креди-

тів, адже ці кредити необхідно вчасно повернути й отримати від їх використання достатньо прибутку для сплати відсотків. У разі невиконання своїх зобов'язань позичальники можуть позбутися свого майна, яке було прийняте банком у заставу. З іншого боку, банки при наданні кредитів детально аналізують фінансовий стан позичальника і його можливості щодо ефективного використання коштів. Банківське кредитування має селективний характер, внаслідок чого фінансові ресурси отримують ті суб'єкти, які можуть забезпечити їх збереження, раціональне використання і примноження. Саме це визначає роль банків у фінансовій та економічній системах. Банки — це не просто сховище грошей, а центр їх концентрації та кругообігу.

Напрями розміщення ресурсів комерційного банку. *Вкладення в цінні папери* (акції та облігації державних позик і казначейські векселі) є важливим напрямом розміщення ресурсів. Придбання акцій характеризує участь банків не тільки у фінансовому забезпеченні діяльності підприємств, а й у прямому управлінні їх діяльністю. Злиття промислового і фінансового капіталу зумовлює утворення фінансово-промислових груп. Придбання облігацій і казначейських векселів за своєю сутністю є кредитними операціями, які тільки організаційно відрізняються від звичайного кредитування.

Одним з напрямів вкладання ресурсів комерційного банку є валютний дилінг і факторинг.

Валютний дилінг — операції купівлі-продажу валют, метою яких є отримання прибутку від різниці валютних курсів на різних валютних ринках. Ці операції можуть бути досить прибутковими, але для їх здійснення необхідна значна сума ресурсів, яка б давала змогу на незначних курсових різницях отримувати достатні доходи.

Факторинг — вид фінансових послуг, які надають комерційні банки, їх дочірні фактор-фірми дрібним і середнім фірмам шляхом викупу платіжних вимог.

Певна частина ресурсів комерційного банку спрямовується на формування резервних фондів. Це звужує кредитний потенціал банку, але водночас забезпечує високі гарантії відшкодування втрат у разі невиконання зобов'язань клієнтами банку і виконання банком своїх зобов'язань перед клієнтами. Неплато-

спроможність підприємства позначається тільки на його партнерах, неплатоспроможність банківської системи паралізує всю економічну систему. Тому так важливо встановити оптимальний рівень банківських резервів, який надав би достатні гарантії та не підривав ресурсного потенціалу банку. Концентрація фінансових ресурсів у банках здійснюється з метою забезпечення їх постійного обігу, а не вилучення з обороту.

Державними органами регулювання ринку цінних паперів є Міністерство фінансів, Національний банк, Фонд державного майна України, а також Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Основні поняття

Ринкова інфраструктура — сукупність галузей та видів діяльності, які обслуговують ринок і забезпечують безперервність його функціонування, умови нормального розвитку ринкових відносин.

Фінансова інфраструктура — цілісна сукупність підприємств та організацій — учасників сфери обслуговування фінансових послуг; є підрозділом ринкової інфраструктури.

Фінансове право — сукупність юридичних норм, що регламентують фінансові відносини.

Фінансовий ринок — особливий тип ринку, предметом купівлі-продажу на якому виступають різні фінансові інструменти. Система сучасного фінансового ринку складається з п'яти основних складових, якими є банківський ринок, ринок цінних паперів (фондовий ринок), валютний ринок, ринок дорогоцінних металів, ринок страхових послуг.

Фінансові важелі — інструменти формування і використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте фінансовий ринок України.
2. Назвіть можливі варіанти шляхів прискорення формування ринку цінних паперів і підвищення його ролі в регулюванні ринкових відносин.
3. У чому полягають сутність фінансового ринку та його роль в реалізації та розподілі фінансових ресурсів?

4. Охарактеризуйте класифікацію фінансових ринків.
5. Які ви знаєте цінні папери? Дайте їм характеристику.
6. Що ви знаєте про правове регулювання фінансового ринку?
7. Дайте характеристику змісту і складу інфраструктури фінансового ринку.
8. Охарактеризуйте природу і роль фінансових інститутів в економіці.
9. Що ви знаєте про ризик і ціну капіталу?
10. Які існують фінансові інструменти грошового ринку як складової фінансового ринку?
11. Розкрийте зміст ринку капіталів (фондового ринку).
12. Проаналізуйте сутність, основні засади організації та діяльності фондової біржі.
13. Чим зумовлена необхідність державного регулювання ринку цінних паперів і якими методами воно здійснюється в Україні?
14. Охарактеризуйте сучасний стан і перспективи розвитку фінансового ринку в Україні.

План семінарських занять

1. Завдання фінансового ринку.
2. Класифікація фінансових ринків.
3. Види цінних паперів.
4. Фондова біржа України.

Література

1. *Василик О. Д.* Теорія фінансів. — К.: НІОС, 2001. — С. 319–341.
2. *Головко А. Т.* Інфраструктура фондового ринку і тенденції її розвитку // *Фінанси України.* — 1996. — № 10. — С. 82–86.
3. *Івасів Б. С, Івасів І. Б.* Проблеми формування ринку векселів в Україні // *Фінанси України.* — 1997. — № 2. — С. 70–74.
4. *Миґайко В. О.* Стан та перспективи розвитку ринку державних цінних паперів України // *Фінанси України.* — 1996.— № 7. — С. 96–100.
5. *Мозговий О. М., Чирков В. Г.* Облігації: надійність та надія // *Фінанси.* — 1996. — № 11. — С. 80–90.
6. *Опарін В. М.* Фінанси (загальна теорія) . — К.: КНЕУ, 2002.— С. 207–233.
7. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів).— К.: ЦУЛ, 2002. — С. 159–174.

8. *Редькін О. С., Кокшаров О. В.* Деякі оцінки практики обслуговування державного боргу в Україні // *Фінанси України*. — 1997. — № 5. — С. 15–35.
9. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчиної, В. Б. Захожая. — К.: МАУП, 2002. — С. 149–175.
10. *Цінні папери: сутність, біржові операції, обіг.*: Збірник нормативних документів та методичних матеріалів. — К.: Поліграфкнига, 1992.
11. *Чеботарьова Т. А.* Умови продажу акцій на відкритих сертифікатних аукціонах повинні бути відкритими // *Фінанси України*. — 1997. — № 5. — С. 101–104.
12. *Черва Н. В., Лузік П. К.* Державні цінні папери на фондовому ринку // *Фінанси України*. — 1996. — № 7. — С. 68–97.

Тема 11. ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Сутність фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності

Функціонуючи в міжнародній сфері, фінанси впливають на економічні інтереси учасників міжнародних зв'язків, виступають стимулом розвитку міжнародної економічної інтеграції.

Роль фінансів у розвитку міжнародних зв'язків виявляється у таких напрямках:

- 1) пошук джерел і мобілізація необхідних фінансових ресурсів для фінансування різних напрямів міжнародного співробітництва;
- 2) регулювання міжнародних інтеграційних процесів;
- 3) стимулювання розвитку міжнародних відносин.

Фінансовий механізм, який функціонує у сфері зовнішньоекономічної діяльності, є знаряддям реалізації фінансової політики держави в міжнародному співробітництві. Фінанси впливають передусім на експортно-імпорتنі операції. З їх допомогою стимулюється випуск конкурентоспроможної продукції, яка користується попитом на світовому ринку. Важливим напрямом впливу фінансів на розвиток міжнародних відносин є мобілізація ресурсів іноземних інвесторів.

Фінанси зовнішньоекономічної діяльності підприємств є сукупністю економічних відносин щодо формування і використання прибутку та фондів грошових коштів, які виникають у процесі розподілу та перерозподілу частини суспільного продукту і національного доходу, отриманого від зовнішньоекономічної діяльності.

Специфічна особливість фінансів зовнішньоекономічних відносин полягає в тому, що вони втілюються в ресурсах, які формуються не тільки в національній, а й в іноземній валюті. Фінансові відносини виходять за межі національної економіки та опосередковують міждержавний інтеграційний процес, сприяючи його розвитку.

Об'єктом фінансів зовнішньоекономічної діяльності є економічні відносини, що виникають у процесі формування і використання прибутку і фондів у національній та іноземній валюті. Суб'єктом — зарубіжний партнер (іноземна держава, міжнародна організація, юридична особа тощо).

До фінансів зовнішньоекономічної діяльності належать загальнодержавні фінанси, фінанси підприємств, організацій незалежно від форми власності та осіб, які здійснюють господарську діяльність без створення юридичної особи. Загальнодержавні фінанси виступають у формі Державного фонду золотовалютних резервів, фінансів підприємств та інших господарських структур — у формі фондів валютних коштів за поставлену продукцію і послуги на експорт.

Для фінансування зовнішньоекономічних операцій на підприємстві створюється валютний фонд, який формується після обов'язкового продажу валютних коштів за рахунок частини валютної виручки, що залишилась у розпорядженні підприємства і перерахована на поточний валютний рахунок в уповноваженому банку.

Підприємства та організації, які не здійснюють зовнішньоторговельні операції, формують валютні фонди за рахунок валютних ресурсів, придбаних на внутрішньому валютному ринку.

Кошти валютних фондів можуть використовуватися на реконструкцію, технічне переозброєння та оновлення виробництва експортної продукції, підвищення її якості та конкурентоспроможності, на фінансування науково-дослідних робіт, закупівлю нових технологій, ліцензій та інші цілі, що дозволяються чинним законодавством.

Платіжний баланс України і його структура

Всі операції, які здійснюються з іншими державами, є основою платіжного балансу держави. Платіжний баланс відображає фінансові операції між суб'єктами певної країни та інших

країн світу. Це співвідношення між сумою грошових надходжень, одержаних країною з-за кордону, і сумою здійснених нею платежів за кордон протягом певного періоду. Платіжний баланс відіграє роль макроекономічної моделі, яка використовується в процесі планування та прогнозування розвитку економічних відносин із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями. Він складається як звіт за певний період з розподілом за групами операцій і містить дві частини: надходження і платежі.

Основними джерелами надходжень є:

- доходи від експорту товарів та послуг;
- доходи, одержані у формі оплати праці;
- доходи від інвестицій;
- трансферти, одержані з інших країн;
- грошові перекази мігрантів;
- інвестиції в країну;
- інші доходи.

Основні статті платежів країни:

- оплата імпортованих товарів та послуг;
- оплата праці громадянам інших країн;
- перекази організацій і громадян в інші країни;
- оплата доходів від інвестицій;
- перерахування трансфертів за кордон;
- надання інвестицій в інші країни;
- інші платежі.

Якщо грошові надходження в країну перевищують платежі, платіжний баланс країни є активним. У разі перевищення платежів над доходами наявне пасивне сальдо балансу. Для забезпечення стабільного фінансового розвитку держави доцільно досягнення активного сальдо платіжного балансу. Це є фактором зміцнення валютного курсу, зростання фінансових рейтингів держави, здійснення ринкових перетворень. Погіршення стану платіжного балансу супроводжується, як правило, зниженням курсу національної валюти, зменшенням надходжень капіталів з-за кордону, збільшенням ризику вкладення капіталу.

У платіжному балансі кожна операція має подвійний запис за кредитом однієї статті та дебетом іншої. За кредитом відображаються доходи, одержані (перераховані або ті, що нале-

жить одержати) на основі експорту товарів та послуг. За дебетом вказуються платежі, які країні належить сплатити. Вони здебільшого, виникають на основі імпортних операцій. Водночас використовуються позначення операцій за плюсом і мінусом. Знакова характеристика дає уявлення про напрями руху грошових потоків і дає можливість врахування їх при складанні балансу.

Зі знаком “плюс” відображаються експорт товарів та послуг, доходи та трансферти, одержані країною. Стосовно руху капіталу таким чином відображається зменшення фінансових активів та збільшення зобов’язань. Зі знаком “мінус” у платіжному балансі відображаються операції з імпорту товарів і послуг, а також платежі та трансферти, які виплачуються суб’єктам інших країн. Щодо фінансових активів і зобов’язань, то зі знаком “мінус” відображається збільшення фінансових активів і зменшення зобов’язань.

Так, якщо здійснено експорт товарів і експортерам перераховується певна сума, вона відображається в платіжному балансі за кредитом статті зі знаком “плюс”. Це пов’язано з тим, що платежі надходять до країни, а не виплачуються нею. Те саме стосується і доходів, а також трансфертів. Інший порядок відображає рух активів і зобов’язань. Якщо фінансові активи перераховуються за кордон, тоді вони вказуються за кредитом статті зі знаком “плюс”. Одержані активи відображаються за дебетом статті зі знаком “мінус”. Коли країна одержує позики з-за кордону, вони показуються як зобов’язання за дебетом статті зі знаком “плюс”. Виплата грошових коштів за зобов’язаннями, що призводить до їх зменшення, відображається за кредитом зі знаком “мінус”.

Крім рахунку поточних операцій, до складу платіжного балансу входить розділ, який називається “Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій”. До нього належать так звані капітальні операції: пов’язані зі здійсненням інвестиційної діяльності, та операції з активами і зобов’язаннями. Рахунок операцій з капіталом охоплює трансферти капіталу (капітальні трансферти) та грошові перекази мігрантів; фінансовий рахунок — прями та портфельні інвестиції, а також рух інших активів.

Прямі інвестиції — це інвестиції в країну (вказуються зі знаком “плюс”) та інвестиції з країни (враховуються зі знаком “мінус”). Портфельні інвестиції з країни поділяють на закупівлю зарубіжних цінних паперів (позначаються в балансі зі знаком “мінус”) і продаж вітчизняних цінних паперів (відображаються зі знаком “плюс”). Інші інвестиції поділяють на активи і пасиви. До активів належать одержані кредити і дебіторська заборгованість; інший короткостроковий капітал; валюта і депозити. До останнього розділу (валюта і депозити) зараховують активи на рахунках “ностро” комерційних банків-резидентів. У платіжному балансі одержані кредити, валюта і депозити показують зі знаком “плюс”, а дебіторську заборгованість та інший короткостроковий капітал — знаком “мінус”.

Пасиви (зобов’язання) в розділі “інші інвестиції” охоплюють середньострокові та довгострокові кредити, які поділяють на гарантовані та негарантовані державою. У свою чергу, такі кредити поділяють на одержані та погашені. Одержані відображають зі знаком “плюс”, а погашені — зі знаком “мінус”. До зобов’язань також належать короткострокові кредити, кредиторська заборгованість, інший короткостроковий капітал; валюта і депозити. При цьому валюта і депозити відображають зі знаком “мінус”, а інші розділи — “плюс”.

Резервними активами є ліквідні активи центрального банку країни. Зокрема, до таких активів належать валютні резерви у ВКВ, активи центрального банку в банках-нерезидентах у ВКВ, золотий запас центрального банку, активи країни у Міжнародному валютному фонді у вигляді резервної позиції та спеціальних прав запозичення. Резервні активи можуть також включати депозити центрального банку, цінні папери, які перебувають в його розпорядженні та інші активи. Всі резервні активи вказуються в платіжному балансі зі знаком “мінус”.

Різниця між кредитовими та дебетовими проводками, що виникає внаслідок часових та вартісних розбіжностей, називається в платіжному балансі “Помилки та упущення”. З одного боку, вони показують, на яку суму величина кредитових операцій відрізняється від дебетових. У тому разі коли кредитові операції переважають дебетові, помилки та упущення мають знак “мінус”. Якщо вони є додатними, це означає, що кра-

їна має сплатити компенсацію іноземним суб'єктам за рахунок коштів, залучених понад суму резервних активів.

Платіжний баланс України містить такі показники:

1. Рахунок поточних операцій:

- баланс товарів та послуг;
- експорт товарів та послуг;
- імпорт товарів та послуг;
- баланс товарів;
- експорт товарів;
- імпорт товарів;
- баланс послуг;
- експорт послуг;
- імпорт послуг;
- доходи;
- поточні трансферти.

2. Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій:

- рахунок операцій з капіталом;
- фінансовий рахунок;
- прями інвестиції;
- портфельні інвестиції;
- інші інвестиції;
- резервні активи;

3. Помилки та упуцнення.

4. Баланс.

Рівновага платіжного балансу досягається в разі якщо оплата імпорту здійснюються за рахунок експортних надходжень. Від'ємне сальдо платіжного балансу виникає у випадках, коли витрати країни переважають надходження. Стан платіжного балансу оцінюється як стабільний, якщо дефіцит його поточного рахунка можна забезпечити довгостроковим фінансуванням внаслідок очікуваного зростання і стабілізації цін і здатності країни до погашення своїх боргів у повному обсязі.

Надлишки надходження коштів понад витрати використовуються з метою збільшення валютних резервів, надання позик іншим державам та внесків капіталу до міжнародних фінансових організацій. За дефіциту платіжного балансу можливе використання певних джерел для його фінансування. До них, зокрема, належать: використання валютних резервів, одер-

жання позик інших держав та міжнародних фінансових організацій.

Способи регулювання платіжного балансу країни:

1) нарощування офіційних резервів центрального банку з метою фінансування можливого дефіциту платіжного балансу;

2) регулювання валютного курсу (девальвація чи ревальвація національної валюти або підтримка стабільного курсу) з метою сприяння розвитку експортно-імпортних операцій;

3) посилення валютного контролю та здійснення дефляційної політики (сприяння стабілізації цін і тарифів у державі).

Оподаткування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в Україні

Оподаткування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в Україні здійснюється за такими принципами:

- Україна самостійно встановлює та відмінює податки й пільги для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;
- рівень оподаткування визначається, виходячи з необхідності досягнення і підтримки самоокупності й самофінансування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та з метою бездефіцитності платіжного балансу України;
- забороняється запроваджувати інші податки, крім тих, які затверджені Верховною Радою України;
- ставки податків однакові для всіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;
- стимулювання експорту готової продукції.

Відповідно до законодавства України окремим суб'єктам зовнішньоекономічних відносин, діяльність яких відповідає встановленим критеріям, можуть надаватися пільги за термінами амортизації основних фондів.

Митне регулювання зовнішньоекономічних зв'язків здійснюється згідно із законодавством України і міжнародними договорами. Митну політику держави визначає Верховна Рада України. На єдиній митній території України оподатковуються митом товари, які ввозяться на територію України, вивозяться за її межі або переміщуються транзитом її територією. Ставки мита єдині для всіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності незалежно від форм власності, організації господарської діяльності

й територіального розміщення, за винятком випадків, передбачених законами України та її міжнародними договорами.

Митний контроль і митне оподаткування на території спеціальних економічних зон регулюються спеціальними законами України і міжнародними договорами, які встановлюють певний правовий режим цих зон у кожному конкретному випадку.

До суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які здійснюють демпінг (продаж товарів за цінами, нижчими від контрактних на міжнародних товарних ринках, за умови, що низький рівень цін не зумовлений відповідним рівнем затрат на виробництво цього товару), а також до тих держав, які вдаються щодо України до дискримінаційних дій, можуть застосовуватися митні санкції, передбачені законодавчими актами України.

Основні поняття

Валютний курс — ціна, за якою валюта однієї країни обмінюється на валюту інших країн.

Девальвація — зниження офіційного курсу національної валюти стосовно іноземних валют. Є поширеним у світі методом підтримки конкурентоспроможності національної економіки.

Платіжний баланс — статистичний звіт, в якому відображено всі зовнішньоекономічні операції за визначений період часу між резидентами держави і закордонними партнерами.

Ревальвація — підвищення офіційного курсу національної грошової одиниці щодо іноземних валют.

Трансфер — введення іноземної валюти або золота з однієї країни в іншу.

Фінансовий механізм зовнішньоекономічних відносин — сукупність форм і методів управління фінансово-кредитними і валютними відносинами, які виникають між окремими державами і регламентуються ними в правовому порядку.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності.
2. Охарактеризуйте негативні явища у здійсненні політики лібералізації зовнішньої торгівлі та її вплив на фінансове становище України.

3. Назвіть можливі варіанти здійснення заходів щодо вдосконалення фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності для ефективнішого виконання ним функції захисту вітчизняного виробництва і запобігання незаконному вивезенню вітчизняного капіталу з України.
4. Розкрийте поняття “фінансовий механізм зовнішньоекономічних відносин”.
5. У чому полягає сутність валютного регулювання та валютного контролю в Україні?
6. Охарактеризуйте роль мита в регулюванні зовнішньоекономічної діяльності.
7. Які ви знаєте види мита?
8. Який зміст митної політики України на сучасному етапі реформування її економіки?
9. Дайте характеристику принципів оподаткування зовнішньоекономічної діяльності.
10. Проаналізуйте фінансовий механізм залучення іноземних капіталів для здійснення інвестиційних операцій.
11. Поясніть організацію фінансового менеджменту зовнішньоекономічних зв'язків підприємств.
12. Яка роль фінансового механізму зовнішньоекономічних відносин в економіці держави?
13. Назвіть склад фінансового механізму зовнішньоекономічних відносин.
14. Охарактеризуйте складові елементи фінансового механізму зовнішньоекономічних відносин.
15. Які форми і методи регулювання державою складових фінансового механізму зовнішньоекономічних відносин?
16. Назвіть джерела надходжень платіжного балансу України.
17. Охарактеризуйте показники платіжного балансу України.

План семінарських занять

1. Поняття фінансового механізму зовнішньоекономічних відносин.
2. Суб'єкти та види зовнішньоекономічної діяльності.
3. Валютне регулювання та валютні обмеження. Валютний курс.
4. Валютні ринки.
5. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

6. Державний контроль за здійсненням валютних операцій і своєчасним надходженням валютних коштів.

Література

1. *Василик О. Д.* Державні фінанси України. — К.: Вища шк., 1997. — С. 350–351.
2. *Зверев А. В.* Финансы внешнеэкономических связей. — М.: Междунар. отношения, 1990. — С. 65–103.
3. *Луцишин З. О.* Зовнішня заборгованість і можливість її скорочення // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 68–70.
4. *Міщенко В. Г., Нечепуренко В. М., Кравченко П. А.* Шляхи вдосконалення державного контролю за бартерними операціями у зовнішньоекономічній діяльності // Фінанси України. — 1996. — № 12. — С. 33–39.
5. *Петровська І. О., Клиновий Д. В.* Фінанси (з елементами статистики фінансів). — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 190–202.
6. *Фінанси (теоретичні основи)* / За ред. М. В. Грідчіної, В. Б. Захожая. — К.: МАУП, 2002. — С. 266–272.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Студентам пропонується підготувати реферати за такими темами:

1. Фінанси як об'єктивна економічна категорія.
2. Функції фінансів.
3. Фінансові категорії, їх сутність і загальна характеристика.
4. Централізовані та децентралізовані фінансові ресурси, їх склад і характеристика.
5. Шляхи перебудови фінансових відносин у період формування ринкової економіки України.
6. Фінансова система України.
7. Фінансовий механізм, його складові елементи та загальна характеристика.
8. Управління фінансами. Фінансовий контроль.
9. Удосконалення фінансового механізму в Україні у період формування ринкової економіки.
10. Податкова політика і податкова система України на сучасному етапі.
11. Наукові застави побудови податкової системи держави з ринковою економікою.
12. Організація податкової служби і контрольної роботи в Україні.
13. Податок на додану вартість.
14. Мито.
15. Оподаткування прибутку підприємств та організацій.
16. Прибуткове оподаткування громадян.
17. Необхідність, зміст і роль бюджету в Україні.
18. Бюджетний устрій, бюджетна система України.
19. Бюджетний процес.
20. Державний кредит. Проблеми державного боргу в Україні.
21. Фінансовий ринок.
22. Фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності в Україні.
23. Характеристика фінансових відносин суб'єктів господарювання різних форм власності.
24. Майнове та особисте страхування як ланка фінансової системи.
25. Місцеві фінанси України.

ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ І МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Тематика курсових робіт

1. Сутність і об'єктивна необхідність фінансів.
2. Вплив фінансів на суспільне виробництво.
3. Роль фінансів у розвитку соціальної сфери.
4. Структурна перебудова народного господарства України і роль фінансів у її забезпеченні.
5. Фінансовий механізм регулювання ринкових відносин.
6. Проблеми оздоровлення фінансів України у період переходу до ринкової економіки.
7. Фінансове оздоровлення економіки України у період розвитку ринкових відносин.
8. Фінансове регулювання підприємницької діяльності.
9. Фінансові аспекти приватизації загальнодержавної власності.
10. Фінансова система України і перспективи її розвитку.
11. Вплив фінансів на ресурсозбереження.
12. Фінансове забезпечення інвестиційної діяльності підприємств.
13. Баланс фінансових ресурсів і витрат держави.
14. Фінансове планування на підприємствах в умовах ринку.
15. Територіальне фінансове планування і проблеми його вдосконалення.
16. Фінанси державних підприємств та організацій.
17. Фінанси підприємств та організацій недержавної форми власності.
18. Фінанси орендних підприємств.
19. Фінанси акціонерних товариств.
20. Фінансові проблеми розвитку спільних підприємств.
21. Формування і використання прибутку підприємств (щодо окремих галузей).
22. Фінансовий контроль і його роль у забезпеченні фінансової дисципліни.
23. Фінансовий аудит в умовах ринку.
24. Податкова система України, її становлення і розвиток.
25. Оподаткування доходів населення.

26. Організація фінансів у невиробничій сфері (щодо окремих видів суспільної діяльності: освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, державне управління).
27. Державний кредит і його роль у формуванні фінансових ресурсів держави.
28. Пенсійний фонд, його формування і використання.
29. Фінансові проблеми медичного страхування.
30. Соціальне страхування в системі ринкових відносин.
31. Формування і використання фонду соціального захисту населення.
32. Фінансовий ринок і його роль у ринковій економіці.
33. Фінансові резерви та їх значення в розвитку економіки.
34. Фондовий ринок України і перспективи його розвитку.
35. Державні і суспільні фонди цільового призначення.
36. Фінансова політика України на сучасному етапі.
37. Податкова служба і шляхи вдосконалення її діяльності.
38. Податок на додану вартість.
39. Податок на прибуток.
40. Платежі за ресурси.
41. Прибутковий податок з громадян.
42. Місцеві податки і збори, їх роль у формуванні місцевих бюджетів.
43. Прямі податки з населення.
44. Бюджет України: актуальні проблеми.
45. Роль бюджету в економічному і соціальному розвитку держави.
46. Роль державного бюджету у формуванні й використанні фінансових ресурсів держави.
47. Бюджетний процес і проблеми його вдосконалення.
48. Бюджетний дефіцит.
49. Бюджетне фінансування соціально-економічної інфраструктури регіону.
50. Фінансове забезпечення місцевого господарства.
51. Фінанси України в умовах перехідної економіки.
52. Доходи Державного бюджету України (місцевого бюджету).
53. Непрямі податки з підприємств.
54. Фінансові ресурси підприємств, їх формування і використання в умовах ринкових відносин.

55. Страховий ринок, його становлення і розвиток в Україні.
56. Фінанси зовнішньоекономічної діяльності.
57. Особисте страхування та його розвиток.
58. Майнове страхування в умовах ринку.
59. Державна фінансова політика у сфері малого підприємництва.
60. Фінансування соціального захисту населення.
61. Фінансові методи регулювання економіки.
62. Фінансова стабілізація: суть, заходи, проблеми.
63. Місцеві бюджети й міжбюджетні відносини.
64. Фінансування інноваційних проєктів.
65. Фінансові аспекти стимулювання праці.
66. Видатки Державного бюджету України (місцевого бюджету).
67. Фінансові проблеми місцевих органів влади.

Методичні вказівки з написання курсової роботи

Мета курсової роботи як важливої форми навчального процесу — навчити студентів самостійному опрацюванню інформаційних джерел (монографій, підручників, статей, опублікованих у періодичній пресі, тощо), статистичних і практичних матеріалів.

Курсова робота свідчить, наскільки глибокі й фундаментальні знання, набуті студентом при вивченні курсу, характеризує вміння самостійно досліджувати окремі питання теми. У роботі необхідно логічно і послідовно викласти основні положення, що розкривають зміст обраної теми, виявити розуміння процесів, що відбуваються у фінансовій сфері, вміння працювати з літературними джерелами, законодавчими й нормативними матеріалами.

У курсовій роботі студент має виявити:

- знання і правильне розуміння закономірностей, що склали у фінансовій сфері;
- здатність працювати з інформаційними джерелами, використовувати законодавчий та інструктивний матеріал, аналізувати цифрові дані й самостійно викладати свої думки з певного питання;
- уміння використовувати набуті теоретичні знання у процесі аналізу та узагальнення конкретного цифрового матеріалу.

Обов'язковим для розкриття теми курсової роботи є залучення цифрових практичних і статистичних даних. Джерелом їх можуть бути статистичні щорічники, опубліковані статті, монографії, а також фактичний матеріал, зібраний за місцем роботи.

Добраний цифровий матеріал має бути представлений у вигляді таблиць, схем, діаграм, графіків. Особливу увагу варто приділити правильному оформленню й побудові наведених таблиць, графіків тощо. Вони мають бути логічним продовженням викладених теоретичних положень і основою для відповідних висновків і пропозицій. Одна з головних вимог до графічного і табличного матеріалу — наочність. Заголовки (назви) таблиць, схем, графіків, діаграм мають відображати основний зміст ілюстрованого матеріалу. У таблицях вказуються одиниці виміру, об'єкт аналізу, часовий ряд дослідження, у графіках — масштаб. Таблиці й графічний матеріал повинні мати окрему нумерацію.

Курсова робота виконується самостійно. Якщо в ній наводяться цитати з наукових статей чи монографій, необхідно посилатися на джерело, зазначивши автора роботи, її назву, місце і рік видання, сторінку. Це саме стосується й цифрових даних. Якщо аналізується практичний матеріал, то треба вказати об'єкт аналізу.

Складаючи план курсової роботи, необхідно виділити такі його складові: вступ, основна частина і висновки.

У вступній частині визначається актуальність обраної теми. Далі викладаються питання, що розкривають її сутність, а також дискусійні й проблемні аспекти. При цьому наводяться цифрові матеріали, дається їх аналіз. У заключній частині — висновках — розкриваються можливі шляхи розв'язання певних проблем, що стосуються даної теми.

Виконуючи курсову роботу, потрібно ознайомитись з відповідними законодавчими і нормативними матеріалами, підібрати монографічну літературу і публікації у пресі з обраної теми.

Використану літературу та інші джерела рекомендується наводити у такій послідовності

- 1) законодавчі акти Верховної Ради України;
- 2) Укази Президента України;

- 3) постанови Кабінету Міністрів України;
- 4) нормативні документи (інструкції, положення тощо);
- 5) статистичні збірники і звітні матеріали міністерств, відомств, підприємств, організацій;
- 6) монографічна література й підручники (за абеткою);
- 7) періодичні видання (за абеткою).

На останній сторінці студент ставить свій підпис і дату виконання роботи. Нумерація сторінок — наскрізна, починаючи з титульної сторінки.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ І МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Тематика контрольних робіт

Тема 1. Фінанси, їх структура і функції

План

1. Фінанси та їх роль в економічному та соціальному розвитку.
2. Функції фінансів.
3. Фінансова система та її основні елементи.
4. Фінансова політика та її інструменти.

Тема 2. Формування капіталу акціонерного товариства

План

1. Джерела фінансування капіталу підприємства.
2. Структура власного і позичкового капіталу.
3. Активний капітал підприємства та його склад.
4. Порядок формування статутного капіталу акціонерного товариства.
5. Зміна величини статутного капіталу.

Тема 3. Показники фінансової діяльності підприємства

План

1. Доходи підприємства та їх структура.
2. Класифікація витрат підприємства.
3. Фінансові результати діяльності акціонерного товариства.

Тема 4. Державні фінанси та їх організаційні форми

План

1. Державні фінанси та їх структура.
2. Характеристика державних цільових фондів.
3. Джерела фінансування та напрям використання коштів державних цільових фондів.
4. Державні підприємства та їх організаційні форми.

Тема 5. Державний бюджет і бюджетне регулювання

План

1. Державний бюджет і його структура.
2. Бюджетна система та принципи її побудови.
3. Джерела формування доходів державного бюджету.
4. Видатки державного бюджету та їх класифікація.

5. Організація виконання державного бюджету України.
6. Порядок формування доходів місцевих бюджетів.
7. Регулювання міжбюджетних відносин шляхом використання міжбюджетних трансфертів.

Тема 6. Державне соціальне страхування та напрями його реформування

План

1. Державне соціальне страхування та його організаційні форми.
2. Пенсійна система України і напрями її перебудови.
3. Джерела формування доходів і структура видатків Пенсійного фонду України.

Тема 7. Державний кредит і способи його амортизації

План

1. Дефіцит державного бюджету і джерела його фінансування.
2. Державний кредит і його основні форми.
3. Амортизація та обслуговування позик, способи їх здійснення.
4. Державні гарантії та умови їх надання.

Тема 8. Державний борг і його обслуговування

План

1. Державний борг, його форми і структура.
2. Внутрішній державний борг і його складові.
3. Зовнішній борг держави і джерела його фінансування.
4. Управління державним боргом країни.
5. Способи погашення державного боргу.

Тема 9. Приватизація майна державних підприємств

План

1. Приватизація державного майна та порядок її здійснення.
2. Класифікація об'єктів приватизації.
3. Характеристика способів приватизації майна державних підприємств.

Тема 10. Визначення вартості об'єктів приватизації та організація продажу державної частки акцій

План

1. Порядок визначення ціни об'єктів приватизації.
2. Розрахунок величини статутного фонду ВАТ, створеного у процесі приватизації.
3. Способи продажу державної частки акцій ВАТ.

Тема 11. Фінансові ресурси громадян і напрями їх використання

План

1. Фінансові ресурси громадян та їх структура.
2. Джерела формування фінансових ресурсів громадян.
3. Напрями використання фінансових ресурсів громадян.
4. Організаційні форми інвестиційної діяльності громадян.
5. Здійснення фінансових операцій громадян з комерційними банками.

Тема 12. Міжнародні фінансові операції та їх організаційні форми

План

1. Міжнародні фінансові операції та порядок їх здійснення.
2. Умови залучення кредитів міжнародних фінансових організацій.
3. Організація фінансових операцій в особливих зонах.

Тема 13. Платіжний баланс України і його структура

План

1. Поточні операції та порядок їх здійснення.
2. Іноземні інвестиції та їх форми.
3. Структура платіжного балансу України.
4. Міжнародна ліквідність країни та її показники.

Тема 14. Державна фінансова політика і управління розвитком фінансів України

План

1. Державна фінансова політика та форми її здійснення.
2. Способи здійснення фінансової політики.
3. Характеристика державних фінансових планів.
4. Бюджетна політика та її інструменти.

Тема 15. Державний фінансовий апарат і його функції

План

1. Державний фінансовий апарат і його структура.
2. Міністерство фінансів України та його функції.
3. Організація здійснення грошово-кредитної політики.
4. Управління фінансами з метою стабілізації соціально-економічного розвитку України.

Методичні вказівки з написання контрольної роботи

Виконання контрольної роботи є складовою вивчення дисципліни “Фінанси”. Мета контрольної роботи — закріпити

теоретичні знання і практичні навички, набутих студентами у процесі вивчення дисципліни. Під час виконання контрольної роботи студенти мають користуватися як рекомендованою, так і самостійно підбраною літературою з відповідної теми роботи.

У контрольній роботі студент має розкрити зміст теми, показати знання літературних джерел та нормативних актів. При цьому необхідно висвітлити всі питання, передбачені планом контрольної роботи з відповідної теми.

Загальний обсяг контрольної роботи — 20–25 сторінок шкільного зошита. Виправлення, закреслення, вставлення та скорочення слів і використання абрєвіатури (крім загальноприйнятих) у тексті не дозволяється.

Тему контрольної роботи студент вибирає за першою літерою свого прізвища:

А — Г — 5 або 8; Л — М — 7 або 18; С — Т — 3 або 13;
Д — Ж — 6 або 9; Н — О — 1 або 11; У — Ц — 4 або 14;
З — К — 17 або 10; П — Р — 2 або 12; Ч — Я — 15 або 1.

Зібраний, вивчений і опрацьований матеріал з теми контрольної роботи студент має викладати відповідно до плану роботи. Кожне питання, зазначене у плані, потрібно починати з нової сторінки, даючи йому окремий заголовок. При викладенні теоретичного матеріалу необхідно посилатися на перше джерело.

Кожна сторінка контрольної роботи, починаючи з плану роботи, нумерується у правому куті аркуша. Усі наведені рисунки і таблиці повинні бути пронумеровані, мати назву та посилання на них у тексті.

Контрольна робота має бути написана розбірливим, чітким почерком, грамотно й охайно.

Наприкінці контрольної роботи необхідно подати список використаних джерел у систематизованому вигляді.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ ПРИ ПІДСУМКОВОМУ КОНТРОЛІ

Уся організація процесу навчання має стимулювати студентів наполегливо і систематично вчитися.

Відповідно до вимог регламенту навчального процесу в університеті добре засвоєння знань студентами та об'єктивна оцінка рівня знань викладачем вимагають:

- постійного контролю відвідування навчальних занять кожним студентом;
- системного поточного контролю знань;
- належної організації курсового іспиту.

Допуск до іспиту оформляється в екзаменаційній відомості викладачем, який проводить семінарські заняття. Його отримують студенти, які не мали пропусків і незадовільних оцінок або перездали свою заборгованість.

Іспит відбувається в письмовій формі на основі екзаменаційних білетів, затверджених кафедрою. Рівень знань оцінюється за п'ятибальною системою. Критерії оцінки знань:

1. **“Відмінно”** — якщо студент дає обґрунтовані, глибокі й теоретично правильні відповіді на поставлені запитання, демонструє знання законів України, постанов Кабінету Міністрів, інструкцій, підручників, посібників, дискусійних і проблемних питань, наводить узагальнення й висновки та акуратно оформляє екзаменаційну роботу.
2. **“Добре”** — якщо студент володіє знанням матеріалу на рівні п. 1, але ним допущені незначні помилки у формулюванні термінів і категорій, проте з допомогою викладача він швидко орієнтується і знаходить правильні відповіді.
3. **“Задовільно”** — якщо студент неправильно відповідає на одне питання або дає на всі запитання малообґрунтовані неповні відповіді й тільки з допомогою викладача може виправити допущені помилки.
4. **“Незадовільно”** — якщо студент дає неправильні відповіді на два-три запитання, припускається грубих помилок і не може їх виправити.

Перевіряючи відповіді, викладач оцінює рівень знань з кожного питання. Остаточна оцінка рівня знань за результатами іспиту вписується в екзаменаційну відомість та залікову книжку студента.

ЗМІСТ

<i>Тема 1. Фінанси, їх функції та роль .....</i>	3
Сутність фінансів та передумови їх виникнення	3
Функції фінансів	6
Фінансова система та її організаційна структура	8
Основні поняття	12
Запитання. Завдання	14
План семінарських занять	15
Література	15
<i>Тема 2. Фінансова політика і фінансовий механізм .....</i>	16
Фінансова політика як важлива сфера діяльності держави	16
Фінансовий механізм	18
Основні поняття	22
Запитання. Завдання	23
План семінарських занять	24
Література	24
<i>Тема 3. Фінанси підприємств .....</i>	25
Економічна сутність та склад фінансів підприємств ..	25
Фінансові ресурси, їх склад та призначення	27
Основні та оборотні фонди підприємства	31
Фінансове планування на підприємствах	36
Основні поняття	40
Запитання. Завдання	42
План семінарських занять	43
Література	43
<i>Тема 4. Податки і податкова система України .....</i>	44
Економічна сутність податків та їх функції	44

Система оподаткування України	45
Принципи організації та побудови податкової системи	48
Прямі та непрямі податки	50
Загальнодержавні і місцеві податки	56
Становлення і розвиток податкової системи України	60
Основні поняття	62
Запитання. Завдання	62
План семінарських занять	63
Література	63
Тема 5. Бюджет і бюджетний устрій	65
Сутність бюджету України та його функції	65
Бюджетний устрій і бюджетна система	67
Бюджетна система і бюджетний процес в Україні ...	69
Основні поняття	73
Запитання. Завдання	74
План семінарських занять	75
Література	75
Тема 6. Доходи і видатки державного бюджету	77
Державний бюджет і його економічна сутність	77
Бюджетна класифікація України	78
Прибутки і видатки Державного бюджету України ...	83
Дефіцит Державного бюджету і шляхи його усунення	85
Основні поняття	88
Запитання. Завдання	89
План семінарських занять	89
Література	90
Тема 7. Місцеві фінанси	91
Сутність місцевих фінансів	91
Основи формування місцевих фінансів	92
Прибутки і витрати місцевого бюджету	94
Проблеми формування місцевих бюджетів і шляхи їх вирішення	96
Основні поняття	98

Запитання. Завдання	99
План семінарських занять	99
Література	100
Тема 8. Державний кредит	101
Економічна сутність і роль державного кредиту ..	101
Види державного кредиту	102
Державний борг: внутрішній і зовнішній	104
Методи погашення державного боргу.	105
Основні поняття	108
Запитання. Завдання	108
План семінарських занять	109
Література	109
Тема 9. Страхування і страховий ринок	110
Сутність і функції страхування	110
Основні форми страхування, та їх класифікація	110
Страховий ринок	113
Фінансові аспекти соціального страхування	114
Основні поняття	118
Запитання. Завдання	120
План семінарських занять	120
Література	121
Тема 10. Фінансовий ринок	122
Складові елементи і грошові потоки фінансового ринку	122
Ринок цінних паперів	124
Кредитний ринок	128
Основні поняття	135
Запитання. Завдання	135
План семінарських занять	136
Література	136
Тема 11. Фінансовий механізм зовнішньоекономічних відносин	138
Сутність фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності	138

Платіжний баланс України і його структура	139
Оподаткування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в Україні	144
Основні поняття	145
Запитання. Завдання	145
План семінарських занять	146
Література	147
Теми рефератів	148
Теми курсових робіт і методичні вказівки щодо їх виконання	149
Теми контрольних робіт і методичні вказівки щодо їх виконання	154
Критерії оцінки знань студентів при підсумковому контролі	158

The manual contains educational material, necessary for the self dependent study of the discipline : “Finances”: educational-methodical provision, plans of seminar lessons, questions for knowledge check-up, themes of the course and control works, methodical instructions on execution of them and terminological vocabulary.

For students of the higher educational institutes, students of after-graduation education.

Навчальне видання
Бедь Віктор Васильович
Когут Юлія Михайлівна

ФІНАНСИ

Навчально-методичний посібник

Educational edition

Bed, Victor V.
Kogut, Yulia M.

FINANCES

Educational-methodical manual

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *Т. Д. Станішевська*

Коректор *Л. Г. Бурлакіна*

Комп'ютерне верстання *М. І. Фадєєва, С. В. Фадєєв*

Оформлення обкладинки *М. В. Куліков*

Підп. до друку 18.10.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 9,53. Обл.-вид. арк. 9,36. Тираж 5000 пр. Зам. № 3-305

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Друкарня ТОВ «Видавництво “Телесик”»
04057 Київ-57, вул. І. Шевцова, 1, оф. 411

WWW.AGEOFBOOK.COM

Только лучшие книги для Вас!

Книга была найдена в архивах открытого доступа сети Internet или прислана пользователями сайта.

Все права на материалы принадлежат их авторам. Какое либо распространение материалов с коммерческими или другими целями без разрешения их авторов запрещено. Нарушение авторских прав влечёт за собой ответственность согласно действующего законодательства.

Администрация не несёт никакой ответственности за материалы, добавленные пользователями сайта.

Все материалы представлены для ознакомления, без целей коммерческого использования.

После скачивания материала Вы должны коротко ознакомиться с ним и немедленно полностью удалить со своего носителя информации, и, при желании, купить лицензионную бумажную версию в соответствующих точках продажи.

Желаем приятного чтения!

С уважением,

Администрация сайта.